

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Nada Klaić

IZ PROBLEMATIKE SREDNJOVJEKOVNE POVIJESTI BOSNE

Osjećam dužnost i potrebu da na početku ovih svojih razmatranja o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku odâm javnosti jedno priznanje: naime, misli, tvrdnje i pretpostavke koje ovdje izlažem rezultat su *mojih prvih susreta* s izvanrednom izvornom građom o Bosni za XII, XIII i XIV stoljeće. Listajući taj prekrasan materijal prvi put prije nekoliko godina kad sam radila na hrvatskoj povijesti tog razdoblja¹⁾, a poznavajući i literaturu, učinilo mi se da ozbiljno raspravljanje o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku tek predstoji. Ta, uz rijetke izuzetke o Bosni pisane su samo uspješnije ili manje uspješne sinteze, dok se o pojedinim pitanjima jedva raspravljalo. Stoga se i moglo dogoditi da prikazi političkog života Bosne odgovaraju više shvaćanjima i pristupima njihovih

¹⁾ Naime, politički položaj Bosne od XII do pedesetih godina XIV stoljeća obradila sam prvi put u svojoj nedavno izašloj »*Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*«, Zagreb 1976, str. 453—477 i 635—653.

Ako u ovom prikazu toga odnosa zalazim na mjestima dublje u problematiku i dolazim do novih spoznaja, onda je to dokaz više da je izvanrednoj političkoj povijesti Bosne u srednjem vijeku potrebno posvetiti mnogo veću pažnju nego što se to dosad činilo.

autora, a manje su, ili uopće nisu, rezultat svestranog ispitivanja bogate izvorne građe. Upravo me ta spoznaja natjerala da, pošto sam provela potrebnu analizu izvora, pokažem u čemu se slažem s dosadašnjim autorima, a što mi se čini neprihvatljivim.

Daleko sam od pomisli da svoje zaključke, pretpostavke i misli smatram nepogrešivim! No, naravno, stojim čvrsto iza svake svoje tvrdnje s izvorom koji je potkrijepljuje i bit ću zadovoljna ako svojim prilogom otvorim raspravljanje o srednjovjekovnoj Bosni, jer ona to, bez sumnje, zaslužuje.

I

Premda je već pred gotovo sedamdeset godina pukao željezni lanac Monarhije koji je prečesto tjerao u očaj historičare u XIX st., ipak se tragovi starih odnosa osjećaju u historiografiji i danas. Taj je utjecaj vrlo često nesvjestan, više nametnut nego usvojen, ali toliko vidljiv da odmah upada u oči. Jedan takav »prežitak« prošlosti osjeća se u raspravljanju o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku, dakako do Turaka. On se zapaža i u najnovijoj historiografiji. Još je nedavno Anto Babić, koji je vrlo lijepo pokazao svima što je Bosna do XII st., toliko bio smućen zbog bana Borića da je njegovo banovanje razočarano nazvao »beznačajno doba bana Borića«²⁾! Nekoliko godina za njim i S. Ćirković ne vidi u Boriću drugo nego ugarskog vazala³⁾.

Pokušali bismo se, dakle, u ovom prilogu vratiti na pitanje kakav je odnos Bosne prema ugarskim kraljevima, i to ponajviše zato što o jednom dijelu izvornog materijala na kojemu su se do sada gradili zaključci o tom odnosu imamo drugačije mišljenje nego dosadašnji historičari Bosne. Pokušat ćemo također neke, po našem mišljenju dobro postavljene probleme, kao što je Babićeva rasprava o bosanskoj državi, nešto nadopuniti.

Bit će, prema tome, riječi o: 1. nastajanju bosanske države; 2. o vremenu kad su Arpadovići dobili naslov »reges Rame«; 3. o tobožnjem Borićevu i Kulimovu ugarskom vazalstvu; 4. o tome da li je Bosna doista u XIII st. »podnožje ugarske države« i najzad 5. o »gospodstvu« nad Bosnom i u njoj u XIV stoljeću.

II

U pogledu najnužnije literature zadržavat ćemo se samo na temeljnim djelima iz bosanske prošlosti, i to prvenstveno takvima u kojima su već dani historiografski pregledi. To vrijedi, prije svega, za Vjekoslava Klaića, prvog autora kritičke povijesti Bosne. Klaić je, pišući 1882. g. svoju »Poviest Bosne do propasti kraljevstva«, u izvrsnom historiografskom pregledu na početku djela⁴⁾ pokazao kako i neka odlična djela o Bosni gube vrijednost zbog svoje tendencioznosti. Tako je on, na primjer,

²⁾ *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, str. 75.

³⁾ *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, str. 42.

⁴⁾ »Nešto ob izvorih i pomagalih za poviest Bosne« (str. 1—14).

osudio M. Schimeka, koji je želio »poviešću Bosne u oči rata s Turskom dokazati nikada neutrnuvše, premda donekle zastarjelo pravo ugarskih kraljeva, dotično habsburških vladara na tu zemlju«. ⁵⁾ Dakako, nije nedostajalo sličnih pokušaja i u srpskoj historiografiji. J. C. Engel je, služeći se J. Rajićem i F. Pejačevićem« poviest Bosne posve stopio u poviesti Srbije, smatrajući obje za jednu cjelinu, pače je u to ime sam mnoge stvari pridodao za koje je historijski dokaz ostao dužan«. ⁶⁾ Na kraju je Klaić zaključio da ne samo »djelo Engelovo, koliko i sva pređašnja pokazuju velike i znamenite praznine«. Jer »ciela stoljeća posve su nejasna, a i što se znade iz političkoga života, veoma je manjkavo, da često i protuslovno; o unutarnjem pako životu u Bosni do god. 1463, ne može se stvoriti ni površna slika«. ⁷⁾ Kako je Klaić dao doista iscrpan pregled historiografije do osamdesetih godina prošlog stoljeća, nepotrebno je posebno se na njemu i ovdje zadržavati. Poučen lošim primjerima prije sebe, Klaić nastoji izbjeći pogreške predšasnika. On već u prikazu slavenske seobe upozorava svoje suvremenike da »samo dvije oblasti, najzapadnija i najiztočnija zadržaše narodna imena: hrvatsko i srbsko; ostale oblasti ovim u sredini dobiše imena budi plemenska, budi mjestna (topografijska)«. ⁸⁾ Nema prema tome sumnje, nastavlja Klaić, da je rijeka Basante ili Basanius kumovala pri imenu novih pridošlica koji se oko nje naseliše. On ostavlja otvoreno pitanje» imaju li se prvobitni slovjenški žitelji Bosne pribrojiti Hrvatima ili Srbima«, ali za njega, kao i za svakog kritičkog historičara, nema sumnje »da je oblast Bosna, već od prvoga časa bila na razmeđu življa hrvatskoga i srbskoga«. Čim su se, dakle, »pod imenom hrvatskim i srbskim počele stvarati dvie države i skupljati oko sebe ostale oblasti: obje su države privlačile Bosnu, svaka na svoju stranu«. ⁹⁾ Međutim, Klaić, kao i većina autora prije i poslije njega, poriče Bosni u to doba politički individualitet, nazivajući je oblašću! Možda je, kaže Klaić, za Tomislava i banovina koja mijenja gospodare. ¹⁰⁾ Da su formalni momenti poticali Klaića na takve zaključke, pokazuje njegova tvrdnja o tome kako bosanski banovi u XI st. »dižu ugled svoj i banovine tako da se ona g. 1067 spominje u istom redu sa kneževinom Dukljom i Srbijom«. ¹¹⁾ Bodin postavlja u njoj za kneza Stjepana. Dvanaesto stoljeće donosi velike prom-

⁵⁾ N. dj., str. 7.

⁶⁾ N. dj., str. 6.

⁷⁾ Klaić ima, donekle, pravo kad misli da je za takvu situaciju u historiografiji krivo pomanjkanje domaćih izvora o Bosni, ali nama čini se da mnogo veću zapreku čini nedovoljno razrađena društveno-ekonomska i, prije svega, političko-pravna problematika. Prečesto se posize za modernim pojmovima države i društva kako bi se što lakše dokazalo ono što se namjerava dokazati.

⁸⁾ N. dj., str. 42.

⁹⁾ N. dj., str. 43.

¹⁰⁾ Klaić se pita nije li u Tomislavovo doba i Bosna postala banovinom »jer ime bana i čast njegova poznata je samo Hrvatima«, što nije točno. Za to pitanje nije odlučno što o bosanskim banovima doznajemo tek od popa Dukljanina, a o hrvatskom banu već iz djela »De administrando imperio«. Upravo činjenica da hrvatski ban drži vlast u Dinarskim planinama, gdje je kolijevka i bosanskog banata, utvrđuje pretpostavku da su se obje političke cjeline razvijale neodvisno jedna od druge i to na temeljima starije političke organizacije.

¹¹⁾ N. dj., str. 45.

jene u političkom životu zemlje. Jer se za Bele II »prijatelja i saveznika Srbalja . . . pokazuje i Bosna prvi put u tjesnijem odnošaju prema kralju ugarskom«. Tvrđnju da je Bela II primio »banovinu Bosnu u ime miraza od tasta svoga, srbskoga velikoga župana Bele Uroša« smatra Klaić pukom slutnjom ničim nedokazanom.¹²⁾ Zato »će biti vjerojatnije da su i bosanski bani videći kako su Arpadovići ugarski zavladali hrvatskom državom i stupili u savez i srodstvo sa srbskimi vladari, sami se pridružili kralju ugarskom, da njegovom pomoćju odbiju zajedničkoga dušmanina, koji im je prietio sudbinom Bugarske«. ¹³⁾ Bela II je, tvrdi dalje Klaić, dao svom sinu Ladislavu čast bosanskog vojvode, »ostavljajući u istinu i nadalje domaćim banom da upravljaju svojom djedovinom.¹⁴⁾ To potvrđuje položaj bana Borića i njegove Bosne. Opirući se na Cinamove vijesti, Klaić ističe »da je Bosna tada sizala do rijeke Drine, koja joj je bila međa prema Srbiji«, a »nije bila podložna velikomu županu srbskomu, nego je tamošnji narod imao svoje običaje i uredbe, a i svoga vlastitoga vladara«. ¹⁵⁾ Klaić naročito podvlači činjenicu da je Cinam Borića nazvao saveznikom ugarskog vladara. »*Ugarskim kraljem ne bijaše Borić ban podanik, već saveznik*, kojega su osobito pazili cienili i odlikovali, pače ga za njegovu pomoć i nagrađivali«. ¹⁶⁾ Naime, Klaić pretpostavlja da je Borić dobio Usoru i Soli i »da je upravo za te oblasti dospio u neku ovislost prema vladarom ugarsko-hrvatskim, jer za samu Bosnu neima pametara da bi bila ikad podložna kraljem ugarskim«. ¹⁷⁾ U toj ga tvrdnji učvršćuje poznata činjenica da Borić i njegovi potomci imaju posjede u Slavoniji. Bizantska vladavina ne ostavlja, prema Klaiću, u Bosni nikakva traga, a nakon smrti Manojla Komnena »Kulin je gledao banovinu svoju osoviti na vlastite noge«. ¹⁸⁾ Iz Kulinova ugovora s Dubrovnikom »razabire se, među inim, da je Kulin bio tada posve neodvisan ban«. ¹⁹⁾ Na nastojanja Bele III »da spravi Bosnu pod podložnu si nadbiskupiju splitsku, nanukalo je bana Kulina — kako Klaić pretpostavlja — da se odvrati od rimske crkve, nebi li se možda tako oteo i svedjer mah otimljućoj sili ugarsko-hrvatskog kralja«. No, Kulin se prevario, jer je »upravo tim izazvao umiešanje Bele III«, koji »kao branitelj vjere katoličke pobere krivovjerca Kulina na račun«. ²⁰⁾ Ipak je tek Emerik počeo »sasvim ozbiljno raditi kako bi stekao vrhovnu vlast ne samo nad Bosnom, nego i nad istom Srbijom i Bugarskom«. U tome mu pomaže Vukan, ali se Kulin u toj situaciji pokazao »kao mudar i oprezan vladar«. Videći, naime, »kako se dvie vlasti na nj spremaju i kako je umiešivanje Ugarske bilo štetno u susjednoj Srbiji, odluču popustiti moćnom papi Inocentiju i tako sa svoje zemlje odvratiti težke oblake, što se bjehu nad njom pribrali«. ²¹⁾ Odreknu-

12) N. dj., str. 47.

13) N. dj., str. 47.

14) N. dj., str. 48.

15) N. dj., str. 51, bilj. 19.

16) N. dj., str. 51 (potcrtala N. K.).

17) N. dj., str. 51—52 (potcrtala N. K.).

18) N. dj., str. 56.

19) N. dj., str. 57.

20) N. dj., str. 58.

21) N. dj., str. 61.

ćem na Bilinom polju, Kulin je »liepim načinom odklonio uplitanje kralja Emerika i razagnao tmaste oblake koji su prietili Bosni i samostalnosti njezinoj«. ²²⁾ Prateći dalje razvitak prilika za Andrije II i Horonija III, Klaić konstatira da »sve ostade nastojanje rimskoga dvora i ugarskoga dvora jalovo« i patareni su, kako misli, podigli na bansku stolicu Mateja Ninoslava, »rodom i odgojem patarena«. ²³⁾ Ipak Ninoslavu »ide slava, da je uz sve nezgode i nevolje umio uzčuvati svoju banovinu kako ju bješe baštinio od svojih roditelja i praroditelja«. ²⁴⁾ Položaj se Bosne mijenja 1254. g., kad je, kako Klaić misli, Beli IV pošlo za rukom podložiti vrhovnoj vlasti »ne samo Bosnu, nego i humsku zemlju«. ²⁵⁾ Pozivajući se na Račkoga, Klaić se složio s njim smatrajući drugu polovicu XIII st. najtužnijim dobom starije bosanske povijesti, jer tada, kako Rački reče, Bosna »postaje podnožje ugarske države« te »pada na nju zastor zaboravnosti i mrtvila«. ²⁶⁾ Novu joj promjenu donose tek Bribirci, a kad njih 1322. g. nestaje, Karlo I postavlja, prema Klaiću, Stjepana Kotromanića »samostalnim banom ciele Bosne, to jest gornje Bosne i pridruženih joj oblasti Usore, Soli i Dolnjih krajeva«. ²⁷⁾ Mladi ban se, dakle, »pokloni novozasjavšoj zviezdi Anžuvina i postade vjeran pristaša Karla Roberta«. Učinio je to na obostranu korist, jer je kralj »mogao lakše obuzdati velikaše hrvatske« , a ban se uplitati »na svoju korist u posle hrvatsko-dalmatinske«. ²⁸⁾ Prisan se odnos između banova i kraljeva nastavlja za Ludovika I kad se ban Stjepan kralju »posvema povjeri, nazirući u njemu jedinu zaštitu od premoći cara Dušana«. ²⁹⁾ Dajući ocjenu Stjepanova banovanja, Klaić je istakao da je on »vladajući bosanskom banovinom preko trideset godina položio temelj kasnijoj državi bosanskoj«. Očekujući da se neće svi složiti s njegovom ocjenom Stjepanove vladavine, on završava: banu se ipak »jedno mora priznati, da je naime umio tadanje zamašaje upotriebiti na korist svoje banovine«. ³⁰⁾ Ozbiljna opasnost zaprijetila je Bosni ponovno za bana Tvrtka kad je Ludovik I nastojao bana »što bolje skučiti i učiniti ga što ovisnijim o svojoj milosti i vlasti«. ³¹⁾ Tvrtko dobiva potvrdu bosanske banovine s Usorom, ali je primoran odstupiti Ludoviku humsku zemlju čime je »bosanska banovina sasvim skućena, a ban Tvrtko postade posve ovisan o kralju Ljudevitu«. ³²⁾ Buna protiv Tvrtka dovodi bana u još teži položaj jer se vraća u zemlju »božjom milosti i kralja Ljudevita«. ³³⁾ Premda je to bio samo trenutačan odnos, on je do kraja Tvrtkova života određivao banov odnos prema ugarskom kralju. Ipak već za

²²⁾ N. dj., str. 64.

²³⁾ N. dj., str. 67.

²⁴⁾ N. dj., str. 82.

²⁵⁾ N. dj., str. 84.

²⁶⁾ N. dj., str. 85.

²⁷⁾ N. dj., str. 106.

²⁸⁾ N. dj., str. 109.

²⁹⁾ N. dj., str. 127.

³⁰⁾ N. dj., str. 141.

³¹⁾ N. dj., str. 145.

³²⁾ N. dj., str. 147.

³³⁾ N. dj., str. 148.

krunidbe 1377. g. Tvrtko ne želi više ništa čuti o Ludoviku jer je Bosna njemu »bogodarovana zemlja«. ³⁴⁾

Prema tome, Klaić odlučno odbija mišljenje prema kojem Bosna dolazi u zavisan odnos prema ugarskim kraljevima prije druge polovice XIII st. Do takva ga stava vodi ne samo jasno razlikovanje različitog političkog razvitka pojedinih bosanskih pokrajina, nego i samostalna analiza izvornog materijala.

S obzirom na to da će u ovom prilogu biti riječi o načinu na koji su Arpadovići došli do naslova »reges Rame«, osvrnut ćemo se ukratko i na pisce koji su od Klaića dalje nastojali odgovoriti na to pitanje.

J. Pauler, ugarski historičar, postavlja sebi 1894. g. pitanje »*Wie und wann kam Bosnien an Ungarn?*« ³⁵⁾ Glavni oslonac za svoju tvrdnju da se to dogodilo 1137. g. nalazi Pauler u jednoj nedatiranoj ispravi o osnutku samostana Osatár u zaladskoj županiji. Naime, u toj se ispravi tvrdi da je Bela II odobrio osnutak samostana »in conventu strigoniensi ubi filio suo *Ladisclao communi regni consilio bosnensem ducatum dedit.*« ³⁶⁾ Pauler smatra da se u vjerodostojnost ove »isprave« ne može sumnjati. On se, dakako, mora pitati kako je moguće da Arpadovići, koji su se vrlo rado kitili različitim zemljama u svom vladarskom naslovu nisu uzeli i naslov regeš Bosne? I nalazi prebrzo i odgovor: to je zato što Bosna u to vrijeme još nema samostalnu i konačnu državnu organizaciju. ³⁷⁾ Pauler smatra da su se »bosanska plemena« svojevolumno pridružila ugarskoj državi, na što je nastala labava veza između njih i vladara, veza u kojoj su »plemena« sačuvala autonomiju. Ta »bosansko-srpska plemena« podložila su se Ugarskoj nešto prije 1137. g., dakle negdje između 1110. i 1130. g. za vlade Stjepana II i bana Bjeloša. ³⁸⁾ Potvrdu svojoj pretpostavci nalazi Pauler u položaju bana Borića, koji se 1155. g. bori u vojsci Geze II protiv Mañojla. U isto vrijeme, tj. oko 1138. g. osvaja, kako Pauler misli, Bela II i Ramu te njeno ime unosi u svoju vladarsku titulu. To malo područje je »ugarski ban Bosne« posvojio za svoga kralja. Tako se, nastavlja Pauler, najlakše može protumačiti činjenica zašto nema Bosne u vladarskom naslovu ugarskih kraljeva. Paulerov je konačan zaključak da su se »srpska plemena« svojevolumno podvrgla ugarskom kralju u trećem desetljeću XII st. i on im je oko 1137. g. dao političku organizaciju, tj. banat i odmah zatim je osvojio i Ramu »koja se je tokom vremena razvila u bosansku državu«. ³⁹⁾ Što se tiče izvornog materijala, Pauler je s njim vrlo brzo gotov: ili ga ne analizira ili ga smatra vjerodostojnim.

F. Šišiću je, kad je 1944. g. pisao nastavak i drugu knjigu svoje povijesti Hrvata ⁴⁰⁾, kao polazna točka poslužila »davno poznata činjenica«

³⁴⁾ N. dj., str. 156.

³⁵⁾ *Wiss. Mitth. aus Bosnien u. Hercegovina* II B., 1894, sep. ot. str. 1—6.

³⁶⁾ N. dj., str. 2.

³⁷⁾ N. dj., str. 3.

³⁸⁾ N. dj., str. 5.

³⁹⁾ N. dj., str. 5—6.

⁴⁰⁾ *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301)*, Prvi dio (1102—1205). Od Kolomana do Ladislava III, Djela HAZU, Knj. XXXVIII, 1944.

da je Bosna »pridružena« Ugarskoj »nešto prije 1138«, tako da mu je samo »nejasno« kako je »Bosna došla u tješnji odnos s ugarsko-hrvatskim kraljem i kakve je prirode bio taj odnos«. ⁴¹ Ređajući gotovo sva mišljenja o tom »zakučastom pitanju«, Šišić se složio s Klaićem i Paulerom smatrajući »da se Bosna između 1132. i 1138. godine sama od svoje volje pridružila Ugarskoj, onako kao 1102. Hrvatska«. ⁴² A što se tiče naslova »rex Rame« Šišić prihvaća mišljenje V. Čorovića, koji je ustvrdio da je »župa Rama možda prva priznala njihovu (tj. kraljeva) vrhovnu vlast«. ⁴³ Šišić zato mora odbaciti Paulerove pretpostavke o tome da su ugarski kraljevi najprije dobili Bosnu, kao manje vjerojatnu. Ugarski kralj je po svojoj prilici »najprije dobio Ramu i stekavši je prvu na putu pridobijanja Bosne, zadržao to ime i docnije«. ⁴⁴ U konačnom se zaključku, ipak, pretpostavke pretvaraju u sigurne tvrdnje. »Ugarsko-hrvatski kralj je, dakle, najprije iz Hrvatske stekao (dobrovoljnim poklonstvom) župu Ramu na istočnoj granici Hrvatske, a onda i ostalu Bosnu. Budući da ni Rama ni Bosna nisu imale tada (oko 1138) nikakove državne organizacije, mogao je kralj uzeti u svoju titulu koju mu drago od njih dviju (Rame ili Bosne), da njome označi novo proširenje svoje državne vlasti«. ⁴⁵ Šišiću, na žalost, izvori ne predstavljaju nikakav problem, štoviše, on odbacuje sumnje koje je izražavao još Pauler.

Zamjerajući autorima prije sebe što su namjerno ili nenamjerno mimoilazili problem stvaranja bosanske države, Anto Babić se 1955. g. prvi prihvatio ne baš lake zadaće da govori o »formiranju srednjovjekovne bosanske države«. ⁴⁶ Pošto je dao kratak prikaz problema do svog vremena, Babić nastoji da dâ kako sam piše, »sliku društveno-političkog razvitka slovenskih plemena na području kasnije bosanske države«, jer je on »rezultirao u formiranju prvobitne bosanske države«. To ga zanima u prvom redu zato što dok to ne riješi ne može odgovoriti »na pitanje u kojem je obliku državne organizacije Bosna ušla u političke odnose s Ugarskom«. ⁴⁷ Izvorni materijal je, doduše, oskudan, ali Babić polazi s potpunim pravom »od prostog i očiglednog fakta da pet stoljeća života slavenskih plemena u ovoj zemlji nije moglo da ne ostavi nikakva traga u njihovom društveno-političkom razvitku«. Ispitujući još jednom rijetke izvore od IX do XII st., Babić iznosi o njima svoje mišljenje s kojim se, dakako, ne moramo uvijek složiti. Dok mu, naime, dajemo pravo kad bilješku cara pisca iz X st. o »zemljici Bosni« zabacuje kao dokaz protiv političkog individualiteta Bosne, dotle je njegovo tumačenje podatka iz franačkih anala o Srbima, po našem mišljenju, neprihvatljivo. ⁴⁸ Uostalom, protiv općenitog

⁴¹) N. dj., str. 56.

⁴²) N. dj., str. 59.

⁴³) N. dj., str. 59—60.

⁴⁴) N. dj., str. 60.

⁴⁵) N. dj., str. 60.

⁴⁶) *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, str. 49—80.

⁴⁷) N. dj., str. 53.

⁴⁸) To je mišljenje — premda ga prihvaća čitava srpska historiografija — neprihvatljivo i to iz dva razloga: put kojim Ljudevit bježi u *Borninu Hrvatsku* može biti samo *unski put*, stoljetna veza između Jadrana i Panonije. Na tom pri-

tumačenja spomenutog podatka govori i Babićeva, prema našem uvjerenju, ispravna pretpostavka da je Bosna tada posebna politička — ali ne i srpska! — cjelina. Stoga mi se čini potrebnim Babićev napor da franačke anale popuni tekstom Konstantina Porfirogeneta. Nema razloga miješati bilo hrvatsku ili srpsku »jezgru« u proces nastajanja bosanske države samo zato što je povremeno dolazilo do osvojenja Bosne s jedne ili druge strane. Stoga smatram da je Babić čvršće i odlučnije postavio problem, imali bi njegovi zaključci o položaju Bosne od X do XII st. također veću čvrstoću. No, uza sve to Babić je uvjerljivo pokazao da Bosna u spomenuto doba ima »ustaljeni i organizirani teritorij«, što znači da ima »bitne attribute državne organizacije«.49) Babić se pri tome, kao i nekada Klaić, poziva na Cinamove vijesti koje takav položaj Bosne potvrđuju. Bosna ima tada svoje granice, organiziranu vlast, nosioca vlasti »koji se naziva banom sa izvjesnim vladarskim obilježjima. Bosna se tada nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom« i ona se »i pored povremene zavisnosti od susjednih slavenskih država ili od Vizantije, održala kao poseban organizam«.50) Bosna je »u samom početku XII st. bila samostalna država, nezavisna od Duklje i Raške« tako da je u »državno-pravne odnose s Ugarskom ušla ne kao skup plemena«, nego »kao gotova država koja je u nove odnose ulazila sa duboko ukorijenjenom tradicijom«.51) Dajući Babiću pravo i prihvatajući njegove rezultate, možemo samo po-

rodnom putu svog bijega Ljudevit se sklanja »k Srbima narodu koji, kako se kaže, drži veliki dio Dalmacije« (ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur; F. Rački, Documenta, str. 327). Budući da su franački anali pisani u doba kad se kod Južnih Slavena *etnički pojam* podudara s *političkim*, to su Srbi koji se pominju u ovom podatku mogli biti jedino jedna veća skupina došljaka koja se pod tim imenom, zajedno s Hrvatima i ostalim »plemenima«, naselila u Dinaridima. Oni su osnovali na Uni svoju »plemensku« jedinicu, imali vlastitog vladara (franački anali tvrde da je Ljudevit ubio jednoga od vođa (uno ex ducibus eorum), ali su se kasnije stopili s Banskom Hrvatskom u veću političku cjelinu. Ali, to stapanje nije išlo do potpunog brisanja političke organizacije ili, štoviše, imena, jer su Srbi sačuvali i jedno i drugo do razvijenog srednjeg vijeka. Najbolji je dokaz činjenica da upravo u tom dijelu Hrvatske postoji u XIV st. unska županija sa srpskim kastrumom i, što je još važnije, sa »srpskim stolom«, dakle plemićkom organizacijom Srba u unskoj županiji (vidi V. Klaić, *Grada za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku*, str. 9—11). Drugi glavni razlog koji govori protiv tumačenja da Srbe treba tražiti u tadašnjoj Bosni jest činjenica da se srpsko ime i naselje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj moglo stvoriti i stvarati samo za zajedničkog doseljenja! Jer kad bi se i dokazalo da su Srbi u trećem desetljeću IX stoljeća imali političku vlast nad Bosnom, to naravno ne bi značilo da su u Bosni Srbi i naseljeni! Ponavljamo, u IX st. su politički i etnički pojmovi identični. I najzad, najveći nedostatak poistovjećivanja Srba franačkih anala s kasnijom srpskom državom je pomanjkanje teritorijalnog kontinuiteta između Srba u IX st. i kasnije srpske države! Ta franački anali izričito kažu da su Srbi u Dalmaciji, a koliko je poznato, Dalmacija nikad nije prelazila Drinu, dakle zapadnu granicu srpske države (kojoj su »Srbi« samo jedno od ne baš često upotrebljivanih imena; vidi M. Dinić, *O nazivima srednjovjekovne srpske države — Sklavonija, Srbija, Raška —* Prilozi za knjiž., jezik, ist. i folklor XXXII, Sv. 1—2, 1966, str. 26—34).

49) N. dj., str. 63.

50) N. dj., str. 76.

51) N. dj., str. 79, 80.

žaliti što nije *na isti način* nastavio ispitivati državno-pravne odnose Bosne i ugarskih vladara od XII do svršetka XIV st.

Premda je i starija i novija historiografija dosta jasno postavila problem političkog položaja Bosne do smrti Tvrtkove, S. Čirković, koji je posljednji radio na bosanskoj povijesti tog razdoblja ne raspravlja mnogo o njemu.⁵²⁾ Jer po njemu »od 1138. godine nastaje — tobože — niz sačuvanih ugarskih povelja u kojima u službenoj titulaturi ugarskih kraljeva dolaze do izraza pretenzije na Bosnu«. Čirković priznaje da je »ime Bosne na čudan i još neobjašnjen način u ugarskoj kraljevskoj tituli zamenila Rama«, ali, s druge strane, ipak tvrdi da je »u to vreme Ugarska već imala Bosnu pod svojom vrhovnom vlašću«. ⁵³⁾ U bilješci nalazimo i priznanje da »nije jasno na koji način je Ugarska potčinila Bosnu«. ⁵⁴⁾ Čirković se slaže s B. Nedeljkovićem, koji je »s razlogom« kritizirao Paulerovo mišljenje.⁵⁵⁾ Kako mali Ladislav nije bio sposoban da upravlja »bosanskim dukatom«, u Bosni vladaju, prema Čirkoviću, »domaći banovi pod ugarskom vrhovnom vlašću«. Borić je po njegovu mišljenju ugarski vazal koji i nestaje kao »ugarska žrtva«. ⁵⁶⁾ On je u borbama za prijestolje pomagao Stjepana IV, ali kad je Stjepan skinut s prijestolja, nestaje i Borić. Naime, novi vladar šalje, kako Čirković misli, »protiv njega nekog nemačkog viteza Gotfrida« te je »ovim pohodom svakako nasilno presečeno Borićevo banovanje«. ⁵⁷⁾ No, ugarska je vlast nad Bosnom »mogla trajati još samo dve godine«, jer je Manojlo »zagospodario« i tom zemljom. »Bosna se tada jedini put javila u neuobičajeno opširnoj vizantijskoj carskoj tituli koju je za sebe stvorio car Manojlo«. Nakon Manojlove smrti nastaje za Bosnu vrlo teško vrijeme i zato »bosansku istoriju u XIII veku ispunjava žilava borba bosanskih banova da očuvaju samostalnost Bosne koju su ugarski kraljevi težili da uključe potpuno u svoju državu i svedu na položaj ostalih državnih oblasti«. ⁵⁸⁾ Kulin je, prema Čirkoviću, za srpsko-ugarskih ratova »došao pod vlast ugarskog kralja«. U prilog svojoj tvrdnji Čirković se poziva na dvije činjenice: prvih godina XIII st. Bosna se »smatrala kao terra regis Hungarie, a početkom XIII st. ugarski se kralj izričito navodi kao Kulinov vrhovni gospodar«. Zavisnost se banova očituje »u izvesnim ličnim obavezama banovim, a unutar svojih granica Bosna je sačuvala samostalnost«. ⁵⁹⁾ Čirković, međutim, ne kaže ništa o kakvim je obavezama riječ. Ipak, tako prikazani ugarsko-bosanski odnosi nisu u skladu s onim što slijedi. Kad je, naime, Vukan priznao vrhovnu vlast ugarskog kralja, Kulin, iako je ugarski vazal, napada Vukana, o čemu Emerik javlja papi. Odnosi se s Ugarskom nisu, kako Čirković misli, sredili »posredstvom papske kurije«, jer bilinopoljska izjava i ka-

⁵²⁾ *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 12—153.

⁵³⁾ N. dj., str. 42.

⁵⁴⁾ N. dj., str. 351.

⁵⁵⁾ N. dj., str. 352.

⁵⁶⁾ N. dj., str. 42, 43.

⁵⁷⁾ N. dj., str. 43.

⁵⁸⁾ N. dj., str. 46.

⁵⁹⁾ N. dj., str. 47 (potrcrtala N. K.).

sniji put Kulinova sina — ne Kulina — u Ugarsku dokaz je ugarske slabosti prema Bosni. Ćirković smatra da je politički položaj Bosne u XIII st. nerazdvojno vezan s vjerom. Matej Ninoslav je »istovremeno i ugarski vazal i katolik koji se odriče jeretičkih zabluda svojih prethodnika«. ⁶⁰⁾ Ninoslav gubi, prema Ćirkoviću, za ugarskih »križarskih ratova jedan dio svog teritorija«, ali nakon tatarske provale obnavlja vjerojatno svoju vlast u čitavoj Bosni. Vjerujući u podatke tobožnje Ninoslavove darovnice iz 1244. g., Ćirković zaključuje da se Ninoslav »pokorio Ugarskoj bez težih posledica«, jer se »u samostalnost i unutrašnje uređenje Bosne nije diralo«. ⁶¹⁾ I Ninoslavov nasljednik ban Prijezda, koji je, prema Ćirkoviću, možda još za Ninoslavove vladavine povremeno dolazio na vlast »u senci ugarskog oružja«, »pokoran je kralju Beli IV«. Kao nagradu za vjernost dobiva od kralja Novake na Dravi za koje je Prijezda »čvrsto uvezan u tkivo obaveza vernosti i službovanja koje je svaki ugarski feudalac dugovao svome kralju«. Unatoč tome »stvari u Bosni« nisu se potpuno okrenule »na ugarsku korist« i Bela IV mora 1253. g. ratovati u Bosni. Rat svršava uspješno, pa je Bosna tom prilikom »nema sumnje, opet jednom potčinjena Ugarskoj, ali su posledice bile teže i trajnije«. ⁶²⁾ Bosna je tada podijeljena na dvije banovine, Bosnu u užem smislu i Usoru i Soli. Međutim, na Bosnu tada najviše utječe mačvanska banovina, jer su njezini banovi često »gospodari Bosne ili jednog njezinog dela«. ⁶³⁾ Za to su vrijeme Prijezda i njegovi sinovi »vjerni ugarski vazali«. Ipak Ćirković mora konstatirati i to da je bosanski banat mogla biti i prazna titula. ⁶⁴⁾ Za Dragutina, koji dobiva Mačvu s Beogradom, Usoru i Soli i Prijezdinog sina Stjepana I Kotromanića, koji je »gospodar« u »pravoj« Bosni, »samostalnost Bosne je očuvana, doduše u okvirima dve podeljene i nerazdvojne oblasti«. ⁶⁵⁾ Ladislav IV ne može ni misliti na »intervenciju u vazalnim zemljama«. ⁶⁶⁾ Početkom XIV st. bosanska je država »tako reći nestala, apsorbovana feudalnim oblastima Šubića i kralja Dragutina«. Bribirci ostavljaju »domaće banove iz roda Kotromanića, iako pod nadzorom i kontrolom delotvornijom od one koju su vršili ugarski kraljevi«. Oni su ipak »poštovali unutrašnju samostalnost Bosne«, ali su sputavali »izrazitiiju spoljnu politiku Bosne; ova je zemlja bila u punom smislu reči pod njihovim okriljem«. ⁶⁷⁾ Međutim, još prije Mladinova pada uzima Karlo I bana Stjepana II »pod svoju neposrednu vlast«, tako da i Bosna opet 1322. g. dolazi »pod vrhovnu vlast ugarskih kraljeva«. Ban Stjepan II ostaje »čitavo vreme svoje vladavine lojalan Karlu I i njegovom nasledniku Lajošu«. ⁶⁸⁾ To je doba »nepomućenih odnosa s Ugarskom«, jer Anžuvinci »nisu išli dalje od zahteva da im bosanski ban bude vazal sa tra-

⁶⁰⁾ N. dj., str. 60.

⁶¹⁾ N. dj., str. 67.

⁶²⁾ N. dj., str. 72.

⁶³⁾ N. dj., str. 73.

⁶⁴⁾ N. dj., str. 74.

⁶⁵⁾ N. dj., str. 75.

⁶⁶⁾ N. dj., str. 76.

⁶⁷⁾ N. dj. str. 84.

⁶⁸⁾ N. dj., str. 86, 86—87.

dicionarnim obavezama«. ⁶⁹⁾ Premda ban Stjepan II, prema Ćirkoviću, nastupa i djeluje »kao lojalni kraljev vazal«, on u toku borbi s Nelipcem dobiva »pod svoju vlast istaknutu porodicu Stjepanića«, a preko nje osigurava »vlast Bosne nad Donjim Krajevima«. U njegovo se doba zato naglo širi »bosanski državni teritorij«, i to je »osamostaljenje Bosne«. ⁷⁰⁾ God. 1324. Stjepan II se prvi put javio s titulom »gospodin Usore i Soli«, a to se uspostavljanje bosanske vlasti nad ovim zemljama »svakako nije moglo izvršiti bez saglasnosti kralja Karla I, koji je budno pazio na poštovanje kraljevskih prava«. ⁷¹⁾ Ipak, »u toku jedne decenije samostalnog vladanja ban Stjepan II udvostručio je teritorijalno prostranstvo bosanske države«. ⁷²⁾ Bosna se tada po Ćirkoviću miješa u prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji »zbog vazalnih obaveza bosanskog bana prema ugarskom kralju«. Banovo »učesće u akcijama kralja Lajoša I« omogućilo mu je da »povede samostaliju politiku«. ⁷³⁾ Ćirkoviću se ipak čini da ponašanje bana Stjepana u početku Ludovikove vladavine »nije sasvim jasno«. Do takva ga zaključka vodi nepovjerenje prema izvoru koji očito govori o banovoj želji izraženoj 1343. g. da se bez Ugra, pa i protiv njih, poveže s Venecijom. Vazalni se odnos prema Ludoviku prekida prema istom autoru jedino 1346. g. Posve je drugačiji položaj Stjepanova nasljednika bana Tvrtka. Tvrtkova majka putuje odmah u Ugarsku, po svoj prilici zbog »dobijanja kraljeve potvrde i saglasnosti sa promenom na banskom prestolu«. ⁷⁴⁾ Bosna je za Ludovikova II mletačkog rata »potisnuta na drugostepeni položaj«, što je bio »rezultat svesne politike ugarskog kralja«. Ćirković misli da je Ludovik zahtijevao i u Bosni sve ono što »je nekada pripadalo kralju« i zato je, smatra, vršio »sistematsku reviziju svih prava i poseda koje su feudalci uživali«. ⁷⁵⁾ Ludovik to čini tobože u Završju, Hlijevnu i Humu. Čim je »ostvario kraljevska prava u odnosu na Bosnu« Ludovik potvrđuje Tvrtku i Vuku bosanski i usorski banat. Međutim, 1363. g. nastaje preokret. Dvije Ludovikove vojske nemaju nikakva uspjeha, ali slavlje je Tvrtkovo kratkotrajno. Zbačen s banstva 1366. g., Tvrtko bježi u Ugarsku i vraća se Ludovikovom milošću natrag, tako da kralj ostaje otad Tvrtkov »gospodar«. ⁷⁶⁾ Ipak između njih nema više sukoba jer su im interesi različiti.

Prema svemu što je u ovom kratkom pregledu historiografije rečeno nije teško razabrati da se historiografija već sto godina vrti u zatvorenom krugu istih problema prilično nemoćno i to prije svega zato što se rijetko koji historičar odlučio na to da prethodnom analizom izvora učvrsti svoje tvrdnje.

⁶⁹⁾ N. dj., str. 87.

⁷⁰⁾ N. dj., str. 87, 88.

⁷¹⁾ N. dj., str. 89.

⁷²⁾ N. dj., str. 92.

⁷³⁾ N. dj., str. 114.

⁷⁴⁾ N. dj., str. 122.

⁷⁵⁾ N. dj., str. 123.

⁷⁶⁾ N. dj., str. 138.

III

1. O POSTANKU BOSANSKE DRŽAVE

Problem stvaranja država u Južnih Slavena, kao uostalom i neki drugi pravno-politički problemi slavenskoga ranog srednjeg vijeka, teoretski još nije postavljen. Valja, doduše, priznati da su pravnici pokušavali i pokušavaju, na žalost, bez dovoljnog poznavanja srednjeg vijeka, nametnuti historičarima svoja shvaćanja o rađanju država koja je nemoguće prihvatiti. Na primjeru »pravničke teorije« o postanku hrvatske države nije se teško uvjeriti da je zaista bilo krajnje vrijeme da se usko formalistička pravnička shvaćanja odbace. Ni »modernizacija« pojma države koju neki pravnici predlažu zalažući se za teoriju prema kojoj se država tobože javlja kao »organizacija sile«, »prinudni aparat« itd. u klasnom društvu nije prihvatljiva.⁷⁷ Jer to »klasno društvo« je tobože »izdiferencirano« tada kad pravnik nalazi o njemu prvi pismeni podatak, tj. prvi podatak o neslobodnom seljaku!⁷⁸)

Razumije se da ni s takvim teorijama koje procese kao što je stvaranje države nastoje datirati jednim datumom — Trpimirova darovnica je tobože »rodni list« hrvatske države ili podatak o Srbima iz 823. g. dokaz je tobože za postojanje srpske države⁷⁹) — ne možemo ništa početi. Treba ih potpuno odbaciti.

Međutim, tako dugo dok nema stručnjaka za to neobično zanimljivo pitanje, ništa nam drugo ne preostaje nego da pokušamo dati odgovor u okvirima danas općenito rješavanog problema u našoj historiografiji. Nastojeći, naravno, da izbjegnemo formalne momente koji za problem nastajanja države nisu odlučni. To znači da ćemo, ipak, postaviti pitanje *kad je u Južnih Slavena organizirana politička vlast?* Postavljajući pitanje tako, činimo, zasad svjesno, svojevrsno nasilje nad ranim srednjim vijekom, i to iz dva razloga: prvo, čitav smo proces sveli na jednu njegovu komponentu, a drugo, *namjerno smo poistovjetili svaku trajnu organizaciju političke vlasti s državom.* Takav izlaz iz problema nameće u prvom redu terminologija ranog srednjeg vijeka. Naime, svaki medievist zna da su različiti termini za vladare, velike i male, sami po sebi najslabiji oslonac za zaključivanje. To osobito vrijedi za slavenski rani srednji vijek, za slavenske vladare koji po evropskim pisarnama i skriptorijima dobivaju zaista vrlo različite naslove.⁸⁰)

⁷⁷) Vidi o tome opširnije N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, str. 141 i d.

⁷⁸) Koliko je ta teorija promašena pokazuje mišljenje o postanku hrvatske države. Pravnici su skloni datirati postanak države IX stoljećem zato što se u Trpimirovoj ispravi — koja nije autentična pojavljuju servi, a oni su tobože dokaz društvene diferencijacije!

⁷⁹) Vidi bilj. 48.

⁸⁰) Koliko bi bilo opasno zaključivati po terminima, svjedoči naziv *rex* koji nose, od hrvatskih vladara, na primjer, jednako Trpimir kao i Tomislav, a među neretljanskim vladarima svi od Berigoja dalje.

Odlučimo li se, dakle, kao nekad F. Rački, da svaku trajnu političku vlast nazovemo državom, riješit ćemo se nepotrebnih nedoumica. Otpada, na primjer, pitanje je li županska vlast dovoljno »jaka« da se smatra državom ili »javnom« ili smijemo li državom nazvati samo ona područja kojima vladaju reges? Otpada i potreba da vrlo različitoj latinskoj terminologiji po svaku cijenu tražimo domaće isto tako »vrijedne« naslove.

Druga teoretska pretpostavka koja je *nužna*, a izvorima ju je nemoguće dokazati, jeste težnja i potreba odnosno nužnost svake ljudske zajednice da se nakon naseljenja na određenom teritoriju organizira, tj. stvori, imenuje, postavi itd. nekoga tko će čuvati zajednicu unutar i prema vani. To nije proces od danas do sutra, nego dugotrajno, ponekad stoljetno okupljanje manjih političkih cjelina oko prvotne jezgre. Suvišno je, po mom uvjerenju, razbijati glavu s nazivima prvotnih vladalaca. I tako nam domaći nazivi nisu poznati. A to i tako nije bitno. Bitno je u procesu stvaranja država kod Južnih Slavena nešto drugo, naime, način kako su došli na Balkan, odnosno »društvena formacija« u kojoj su stigli. Rani slavenski srednji vijek dokazom je da su samo dvije veće skupine Hrvata i Srba uspjele prvotnu jezgru ne samo sačuvati nego i dalje razviti, učvrstiti i postepeno proširivati. Drugim riječima, jedino Hrvati na jadranskoj obali i Srbi u unutrašnjosti Balkana pretvaraju svoje *etničko ime* pod kojim su se doselili u *politički pojam, u državu!* Sve druge manje i hrvatske⁸¹⁾ i srpske grupe⁸²⁾ postepeno su nestajale i najzad nestale.

Već sama činjenica da su spomenute grupe sačuvale do danas ime potvrđuje pretpostavku da su nakon naseljavanja ti naseljenici zadržali političku vlast koju su u novoj domovini zatekli. Nema razloga odbijati osnovnu jezgru hrvatske narodne tradicije koja tvrdi da su Hrvati zamijenili Avare u vlasti nad zatečenim Slavenima. Ta je politička vlast ujedno i prednost koju imaju pred onim »anonimnim« Slavenima koji su u tihoj kolonizaciji ispunili čitav Balkan. Kod tih je Slavena proces dozrijevanja političke organizacije, bez sumnje, nešto sporiji, očito i zato što su ih Dinarske planine razbijale u čitav niz međusobno nepovezanih i neprijateljski raspoloženih zajednica. Vrlo je karakteristično da ta »bezimena« slavenska masa ispunjava čitav prostor Dinarida i čitavu Panoniju. Imena koja ti Slaveni dobivaju nisu donesena iz pradomovine, nego se stvaraju iznova nakon naseljenja, i to obično po geografskim sredinama u koje su se smjestili. Slavonija, Bosna, Travunija, Zahumlje, Neretvani itd. sve su to nova imena slavenskih došljaka.

Međutim, to što su spomenuti Slaveni u početku stvaranja političkih zajednica u »zaostatku« za Hrvatima i Srbima ne znači da ih nisu mogli stići, štoviti, i prestići. Neretvani su već u prvim poznatim izvorima iz IX st. najjaća država na istočnoj jadranskoj obali, a ipak pri stvaranju njihove države nije kumovala neka ratnička družina kao kod Hrvata. Brzom usponu Neretvana pomaže u prvom redu izvanredan položaj na

⁸¹⁾ Na primjer, Hrvati u Karantaniji, u Duklji ili na Peloponezu.

⁸²⁾ Srpska grupa na Uni (današnji Srb) koja ostavlja, kako je ranije spomenuto (vidi bilj. 48), i ime i nešto izmijenjenu političku organizaciju.

Jadranu koji im je omogućavao da od samog početka vrše nadzor na Srednjem Jadranu.

Samo se po sebi razumije da je proces ujedinjavanja manjih političkih cjelina u veće u unutrašnjosti znatno sporiji. To su pretežno stočarski krajevi, a stočar se opire pokoravanju, jer je vrlo pokretan i želi biti slobodan na svom širem području. Nipošto slučajno, upravo ta gospodarska zajednica, tj. ljetni pašnjaci sa zimskim zimovalištima ostaju stoljećima i politički okvir dinarskih stočara. Lika, Gacka i Krbava, koje su okrunjene Velebitom i drugim planinama samo su najpoznatiji primjer za takvu političko-gospodarsku zajednicu. »Prava« Bosna je izvan svake sumnje isto tako u početku jedna takva zajednica koja u stoljetnom procesu pridružuje susjedne zajednice, počevši od Soli, Usore i Donjih Krajeva te ostalih pokrajina na jugu, ali tako da i dalje zadržava svoju prvotnu cjelinu.

Polazeći s jedino ispravnog stajališta da je i Bosna prije prvih poznatih pismenih podataka državna organizacija, Babić je, kako smo se uvjerali, uspješno pobijao ranija mišljenja. Usporedba s Banskom Hrvatskom učvrstit će još jače njegovu teoriju. Naime, tako dugo dok zastupamo dosta uvjerljivu hipotezu da je banat u Hrvatskoj politička organizacija koja je naslijeđena neposredno od Avara, nema razloga da taj isti banat u Bosni tumačimo drugačije nego u Hrvatskoj. Najzad, Pop Dukljanin gotovo ne poznaje drugog vladara u Bosni osim bana, a činjenica je da je upravo banska čast sve do Trvrtkove krunidbe jedina priznata osnova vladarske vlasti u Bosni. I to također svjedoči o njezinu podrijetlu i starosti. U doba kad Borić sjedi na ugarskom dvoru, u Bosni nema bana. Historijsko pravo bosanskih banova tako je ukorijenjeno da ban u XIII st. kad mora podijeliti vlast sa svojim sinovima uzima naslov velikog bana, a tek u XIV st. povode se banovi za primjerom Bribiraca te banstvu dodaju naslov »gospodina«.

Ni Tvrtko po svoj prilici ne bi zamijenio banski naslov kraljevskim da nije došao u priliku, kako sam kaže, »nasledovati prestol moih praroditel gospode srbske«. ⁸³⁾ Budući da su se njegovi praroditelji iz zemaljskog preselili u nebesko carstvo, a njihove su zemlje ostale bez pastira, Tvrtko odlazi »v srbskujzu zemlju« želeći »ukrepiti prestol roditel moih«, te je doista ovjenčan »Bogom darovanim vencem na kraljevstvo praroditel moih«. Tvrtkova je krunidba tako svjestan čin jer se on od osvajača srpskih zemalja »mogao pojaviti u ulozi obnovitelja srpske monarhije« ⁸⁴⁾ i nasljednika carskih i kraljevskih prava. Od krunidbe Tvrtko je Stefan, što stvarno znači ovjenčan, pa mu je novo ime »postalo važnije od prvog ličnog imena«. Otad Tvrtko nikad ne upotrebljava »samo ime Tvrtko, već Stefan Tvrtko, a neretko samo Stefan«. ⁸⁵⁾ Kasnije je, kao što je poznato, dodao svom naslovu Hrvatsku i Dalmaciju.

⁸³⁾ S. Čirković, *Sugubi venac*. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni, Zbornik FF VIII, Beograd 1964, str. 343.

⁸⁴⁾ N. dj., str. 348.

⁸⁵⁾ N. dj., str. 354.

Prema tome, osamstoljetno bosansko banstvo koje se u Bosnu nije moglo prenijeti iz Hrvatske više je nego rječito svjedočanstvo o trajnoj ulozi političke jezgre od doseljenja Slavena u srcu današnje Bosne. Zato se čini da još jedino smijemo postavljati pitanje u kakvom je odnosu bosanski ban prema susjednim vladarima, tj. da li je bilo kome od njegovih susjeda pošlo za rukom pokoriti ga oružjem ili ga na neki drugi način dovesti u vazalni položaj prema sebi? Kako se to pitanje odnosi, prije svega, na ugarskog kralja, razmotrimo najprije često raspravljano pitanje kada su Arpadovići postali »reges Rame«.

2. KADA ARPADOVIĆI POSTAJU »REGES RAME«?⁸⁶⁾

Premda gotovo nema povjesničara koji nije izrekao svoje mišljenje o arpadovskoj tituli »rex Rame«, ipak još nitko nije podvrgao kritici sve podatke o tom naslovu u XII st. Zbog toga propusta nije bilo ni zadovoljavajućih odgovora na to pitanje. Nameće nam se, dakle, u prvom redu zadaća da analiziramo *sve isprave s podacima o reges Rame* i tek tada smijemo ući u raspravu o mogućem vremenu stjecanja toga dijela arpadovskog vladarskoga naslova.

Izvori. Ovdje nas zanimaju prvenstveno one isprave iz XII st. u kojima Arpadovići imaju naslov reges Rame. Namjerno ističem isprave u pluralu, jer historiografija, ni najmanje slučajno, uzima u obzir samo neke isprave, dok tzv. »očite falsifikate« s istim podatkom »rex Rame« zaobilazi ili prešutkuje. Za to su pitanje odlučni, prije svega, podaci isprava do Bele III, točnije do smrti Manojla Komnena ili još točnije do 1172. g., tj. do povratka Bele III na ugarsko prijestolje.

⁸⁶⁾ Namjerno postavljam pitanje kad su Arpadovići stekli naslov »reges Rame«, a ne otkad su mogli raspolagati s bosanskim vojvodstvom, jer mi se podatak o Belinom pravu određivanja i postavljanja bosanskog »vojvode« ne čini dovoljno čvrsta osnova za razumno raspravljanje. Činjenica je, doduše, da se od V. Klaića do S. Cirkovića taj podatak vjerno prepisuje, ali nijedan autor dosad nije podvrgao kritici spomenutu vijest. J. Pauler je napisao: »In einem Codex des Admonter Klosters ist eine Urkunde über die Gründung und Dotierung des Klosters Csátar in Ungarn« (n. dj., str. 1), ali to nije točno. Nije, naime, riječ o *ispravi*, nego o *bilješci* i to *nedatiranoj* iz nekog admontskog kodeksa koji, sudeći po odlomku, koji donosi Smičiklas, nije mogao nastati prije smrti Geze II. Dotični odlomak teksta glasi: »In nomine sancte et indiuidue trinitatis. Notum sit omnibus sancte dei ecclesie cultoribus, tam clericis quam laicis, quod rex Bela inclitus in conuentu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni consilio Bosnensem ducatum dedit, in insula abbacie monialium, ubi ecclesia s. Marie, archiepiscopo Feliciano presidente et ceteris episcopis presentibus, scilicet . . . His nihil contradicentibus, Bela rex concessit Martino comiti ad placitum sua ordinare. Gratiam quam pater concesserat, concessit succedens in regnum Geuczha, presente Belos duce . . . predium Chiatarii, in quo monasterium est edificatum quod erat cum fratribus suis commune, cambiuit . . .« (T. Smičiklas, CD II, str. 46). S obzirom na to da mi nije bilo moguće provjeriti točnost bilješke — Pezov Codex je štampan 1729. g. u Grazu — ostaje, bar zasad, pretpostavka da je Bela II mislio raspolagati s bosanskim »vojvodstvom«. Međutim, ne može biti niti govora o tome da je Bosna tada u rukama Arpadovića, a ta bilješka nema nikakve veze s kasnijim naslovom »reges Rame«.

To su ove isprave:

1. Kolomanova potvrđnica prava i posjeda splitske nadbiskupije iz 1103. g.⁸⁷⁾
2. Belina potvrđnica izdana nadbiskupu Gaudiju za crkvu Sv. Marije u Solinu iz 1138. g.⁸⁸⁾
3. Geza potvrđuje »urbis salonitane proceribus« stari »privilegij« (1141 g.).⁸⁹⁾
4. Nedatirana Gezina potvrda trogirskog privilegija (1142. g.).⁹⁰⁾
5. Gezina potvrda crkve Sv. Marije splitskoj nadbiskupiji iz 1143. godine.⁹¹⁾
6. Gezina potvrda sela Srinjina splitskoj nadbiskupiji iz 1158. g.⁹²⁾
7. Geza II potvrđuje splitskom nadbiskupu crkvu Sv. Bartola u Kninu i samostan Sv. Stjepana i Mojsija u Solinu (1158. g.).⁹³⁾
8. Stjepan »domini regis Geize filius« zajedno s majkom i svojim prvacima potvrđuje splitskom nadbiskupu Petru župe Krbavu, Bužane, Plase, Vinodol, Modruš i Novigrad, kapelu Sv. Stjepana i Mojsija u Solinu, što je splitskoj crkvi potvrdio već njegov otac.⁹⁴⁾
9. Stjepan, sin kralja Geze potvrđuje samostanu Sv. Kuzme i Damjana posjede Rogovu i Vrbicu (1166. g.).⁹⁵⁾
10. Bela III potvrđuje zagrebačkom kaptolu posjede Zelinu i Novi predij (1175. g.).⁹⁶⁾
11. Belin vojskovođa Maur potvrđuje zadarskom samostanu Sv. Krševana posjed Kokićane (1182. g.).⁹⁷⁾
12. Dedomir, pristav bana Dionizija uvodi samostan Sv. Krševana u posjed Brda (1183. g.).⁹⁸⁾
13. Stanje Ugarske 1185. g.⁹⁹⁾

Popis isprava i dokumenata u kojima se javlja naslov rex Rame ili Rama kao zemlja ugarskog vladara vrlo je zanimljiv. On na prvi pogled

⁸⁷⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni CDS II*, str. 10—11.

⁸⁸⁾ CD II, str. 47.

⁸⁹⁾ CD II, str. 49.

⁹⁰⁾ CD II, str. 53.

⁹¹⁾ CD II, str. 54.

⁹²⁾ CD II, str. 86—87. Ovo je jedan od najnespretnijih falsifikata splitske crkve, što se može ustanoviti po Gezinoj intitulaciji. On je, tobože, »dei gratia, Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rameque dux«! Falsifikator je očito mislio da se ugarski vladar zove dux isto kao i hrvatski vladar Branimir (Branimir dux Chroatorum) koji je, tobože, »sa svojim precima« potvrđivao splitskoj crkvi Srinjin, selo u Poljicima. Falsifikator ide tako daleko da izrađuje pečat te tobožnji prepisivač »originala« u XVII st. daje njegov opis. I na pečatu je, tobože, bila ista vladarska intitulacija.

⁹³⁾ CD II, str. 87—88.

⁹⁴⁾ CD II, str. 96—97.

⁹⁵⁾ CD II, str. 106.

⁹⁶⁾ CD II, str. 139—140.

⁹⁷⁾ CD II, str. 179—180.

⁹⁸⁾ CD II, str. 184—186.

⁹⁹⁾ CD II, str. 133.

objašnjava neke činjenice i otklanja suvišna pitanja. Ako je, naime, od *devet* isprava *osam* neposredno, na ovaj ili onaj način vezano uz Split, onda se nastajanje tih isprava smije tražiti samo u tom gradu. Nadalje, ako je šest isprava izdano u korist splitske crkve, onda je izvan svake sumnje da autore ili točnije sastavljače i naručitelje spomenutih »diploma« valja također tražiti u krilu te crkve. Jer najvažnija je činjenica da *su svih šest isprava* — to jest isprave iz 1103, 1138, 1143, dvije iz 1158. i 1163. g. — *očiti falsifikati splitske crkve!*¹⁰⁰⁾ U ovom trenutku nije toliko odlučno pitanje u kakvoj su međusobnoj povezanosti spomenuti falsifikati, jer je više nego jasno da je njihovo nastajanje uvjetovano potrebama splitske crkve. Crkva brani ugrožene posjede na hrvatskom teritoriju, prije svega posjede Lažane i Sućurac u Kaštelanskom polju te Tugare, Srinjin i Gate u Poljicima. Nije neopravdana pretpostavka da neki od ovih falsifikata nastaju u drugoj polovici XII st., tj. za bizantske uprave kad u diplomatskom materijalu i u Salonitanskoj povijesti Tome Arhiđakona nailazimo na prve tragove o borbi splitskih nadbiskupa za posjede na neretvanskom području.¹⁰¹⁾ Kao što je poznato, splitski nadbiskup Rajnerije i pogiba u Mosoru pod kamenjem kojim su ga zasuli Kačići braneći svoje posjede.¹⁰²⁾ I u XIV st. je bilo trenutaka kad se izmišljenim i pravim popisima posjeda splitska crkva bori za sela na hrvatskom području. Dva »montaneja« iz tog vremena dokazom su da je nadbiskupiji ipak pošlo za rukom steći neka prijevorna sela za koja se stoljećima borila.¹⁰³⁾

Falsifikati splitske crkve nisu, razumije se, nastajali onim redosljedom kako su datirani. Drugim riječima, tobožnja Kolomanova potvrđnica iz 1103. g. nije nastala najranije. Naprotiv, s obzirom na to da su u nju uneseni gotovo svi sporni posjedi nadbiskupije, ona nastaje kasno, tj. u XIV st. Ta je isprava tako grubi falsifikat da ju je i Šišić kao takvu ocijenio.¹⁰⁴⁾ Međutim, njega kao ni povjesničare prije i poslije njega nije ništa zabrinjavala činjenica da se Koloman već u toj ispravi — *dakle 1103. godine!* — *naziva i rex Rame!* Da su dakle istraživači bosanske prošlosti bili savjesniji, ne bi smjeli to pitanje ostaviti otvorenim. To više,

¹⁰⁰⁾ Vidi o tome opširno u N. Klaić, *Još jednom o tzv. privilegijima trogirskog tipa*, IČ XX, Beograd 1973, str. 52—66.

¹⁰¹⁾ God. 1180 piše Manojlo (CD II, str. 165) vojvodi Rogeriju da mu se pozutio splitski nadbiskup na neke otimače, posebno na Kačiće, koji su oduzeli splitskoj crkvi neke posjede u Srinjinu. Neka Rogerije stvar ispita, i ako je istina da su u crkvenom privilegiju obuhvaćeni prijevorni posjedi, treba da ih crkvi vrati »sicut in chartula predicta ecclesie apparuerit pertinere«. Isto treba vojvoda Rogerije da učini sa zemljama crkve sv. Bartola, koje splitska crkva prisvaja, dakako, ako »kartom« dokaže da su njezine.

¹⁰²⁾ Vidi N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 26.

¹⁰³⁾ Vidi L. Katić, *Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine*, SP III/5, 1956.

¹⁰⁴⁾ F. Šišić, je to učinio već u Priručniku I, Zagreb 1914, str. 634—640, no unatoč tome je M. Kostrenčić, *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Rad 239, str. 107, bilj. 188 ustvrdio da je taj »očiti falsifikat« vjerodostojna isprava.

što su ostale falsifikate splitske crkve smatrali autentičnima.¹⁰⁵⁾ Nema se osvećuje, jer bezbrižan odnos prema izvornom materijalu prati i najnoviju historiografiju o Bosni. Ta S. Ćirković je ustvrdio, kako smo upozorili, da se naslov »rex Rame« pojavljuje u »nizu ugarskih« isprava¹⁰⁶⁾ Da ne duljimo. S obzirom na to da su u falsifikatu iz 1103. g. zaista nabrojena sva »piissima desideria« splitske crkve, sva je prilika da je ta isprava mlađa po postanku od ostalih. Šišić je s dovoljno opravdanja stavlja na početak druge polovice XIV st., točnije oko 1367. g., upravo tada kad tobože nastaje i njezin prijepis iz originala pred splitskim nadbiskupom Ugolinom. To je doba bonbe za desetinu na hrvatskom području.¹⁰⁷⁾

Budući da ni ostali falsifikati splitske crkve nisu, prema našem uvjerenju, nastali prije 1180. g., nema više potrebe dokazivati da *Arpadovići sve do smrti Manojla Komnena ne nose naslov reges Rame!*

Takvom bi se zaključku pri površnom ispitivanju izvornog materijala mogli protiviti podaci o reges Rame u četiri isprave: 1. Geze II iz 1141. g.¹⁰⁸⁾, 2. istog vladara iz 1142 (1151)¹⁰⁹⁾, 3. Stjepanove potvrđnice za samostan Sv. Kuzme i Damjana iz 1166. g.¹¹⁰⁾ i 4. potvrđnice Bele III za kaptolske posjede Zelinu i Novi predij.¹¹¹⁾

Međutim, prve dvije od ovih isprava također se ubrajaju u skupinu splitskih falsifikata. Njih zaista nije teško prepoznati kao falsifikate.¹¹²⁾ Potvrđnicu zagrebačkog kaptola iz 1175. g. prebacio je s puno opravdanja I. Szentpétery u 1185. g.¹¹³⁾ To drugim riječima znači da Bela u njoj ima

¹⁰⁵⁾ Međutim, historičare, na žalost, ne zbunjuje i jedna druga činjenica, naime, da još nekoliko falsifikata datiranih XII stoljećem u kojima nema podatka o »rex Rame«. To su, na primjer, tobožnje Kolomanove isprave iz 1111. g. (CD II, str. 21—23) koje je već Šišić odbacio kao lažne (vidi *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 26, bilj. 50). Zatim, među falsifikate bez podatka »reges Rame« treba ubrojiti također tobožnju Stjepanovu potvrdu trogirskog privilegija iz 1124 (CD II, str. 37—38), kao i tobožnju Gezinu zakletvu »urbis Spalatensis principibus« iz 1142. g. (CD II, str. 49—50). Ona sadržajno spada u grupu »trogirskih privilegija«. Prema tome, trebalo je odavno ocijeniti vrijednost svih isprava koje su datirane XII stoljećem i ispitati zašto u jednim Arpadovići imaju, a u drugima nemaju spomenuti naslov. To je trebalo učiniti toliko prije što je čitava dosadašnja historiografija bila uvjerena da su Arpadovići zaista od 1138. g. nosili naslov »reges Rame«.

¹⁰⁶⁾ N. dj., str. 42.

¹⁰⁷⁾ F. Šišić, n. dj., str. 26.

¹⁰⁸⁾ CD II, str. 49. Geza, tobože, izdaje nedatiranu zahvalnicu nadbiskupu Gaudiju i knezu Černeki te »omnibus urbis Salonitane proceribus« zato što su mu izrazili sućut nakon smrti njegova oca! U vrlo naivno sastavljenoj ispravi Geza ide, tobože, u susret njihovoj molbi i potvrđuje im »privilegij«. On to čini, tobože, »antiqua lege patrum nostrorum« obećavajući salonitanskim »prvacima« da će ih još više voljeti! Zaista je nevjerojatno kako je tako nevjesto sastavljenom falsifikatu naša historiografija dosad vjerovala.

¹⁰⁹⁾ CD II, str. 53—54.

¹¹⁰⁾ CD II, str. 106.

¹¹¹⁾ CD II, str. 139—140.

¹¹²⁾ N. Klaić, *Još jednom o tzv. privilegijima*, str. 55—59.

¹¹³⁾ *Regesta regum stirpis arpadianae critico-diplomatica*, T. I., Budapestini MCMXXIII, str. 46.

naslove koji mu doista nakon vraćanja »baštine« pripadaju. Ostala bi, prema tome, jedino potvrđnica iz 1166. g. za rogovsku opatiju, ali je i ona, prema našem uvjerenju, nastala u danas poznatoj formi tek u drugoj polovici XIV st. Dao ju je, naime, sastaviti zadarski nadbiskup Nikola Matafar.

Prema tome, ništa nas ne sprečava u zaključku da Arpadovići točnije *Bela III tek nakon uspostave svoje vlasti nosi naslov rex Rame*, a da ga njegovi predšasnici na ugarskom prijestolju nisu nosili niti su ga mogli nositi. No, s obzirom na okolnosti pod kojima, kako ćemo vidjeti, Bela dobiva naslov rex Rame, *nije isključeno da ga nosi od 1172. g.*, dakle od trenutka kad se vraća iz Konstantinopola u svoju zemlju.

Kritičkoj historiografiji preostaje još jedino da utvrdi *kako i kada Bela dolazi do spomenutog naslova?* Nije, dakako, samo riječ o naslovu. Treba ispitati kakva je pravna podloga tog naslova. Ne ulazeći na ovom mjestu u zanimljiv problem kako su Arpadovići stjecali »regna«, zadržimo se samo na primjerima koji su nam bliži. Naime, na naslovu hrvatsko-dalmatinskog kralja. Odavno je poznata činjenica da Koloman dobiva naslov rex Croacie et Dalmacie nakon krunidbe u Biogradu na moru. Koloman je tada mogao baštiniti samo Zvonimirov naslov i, dakako formalno, zemlje koje je Zvonimir dobio pri krunidbi u Solinu. To formalno pravo nije, kao što je poznato, omogućilo Kolomanu stvarnu vlast tako da je primoran oružjem osvajati onaj dio Donje Dalmacije kojom Zvonimir nije vladao. Tako se na kraju njegove vladavine i dogodilo da on u korist Venecije gubi upravo ono što je Zvonimir s pomoću Arpadovića stekao, a oružjem je primorao Zadar, Trogir i Split da ga priznaju za vladara. Uostalom, što znači u početku XII st. zvučni Zvonimirov naslov hrvatsko-dalmatinskog kralja pokazuje žestoka borba koja se oko njega vodi. Suparnici su Arpadovića ne samo mletački duždevi nego i vojvode andechs-meranski koji, kao i duždevi, također nose naslov vojvoda hrvatsko-dalmatinskih¹¹⁴⁾. Prema tome, u borbu za Zvonimirovu baštinu ulaze *tri kandidata* koji bez obzira na rezultat borbe zadržavaju naslove.

No, unatoč dosta nepovoljnom rješenju dalmatinskog pitanja, Arpadovići i kasniji ugarski vladari stavljaju u svoj vladarski naslov obje zemlje, Hrvatsku i Dalmaciju, odmah nakon Ugarske. Taj za ono doba zakoniti put Arpadovića do naslova hrvatsko-dalmatinskog kralja isključuje tvrdnje starije ugarske historiografije o osvojenju i osvajanju hrvatskih zemalja kao pravnoj podlozi za njihovo stjecanje. Da je zaista bila riječ o ostvarivanju nasljednog prava, svjedoče Ladislavove riječi upućene montekasinskom opatu Oderiziju. Ladislav mu javlja da je »Sklavoniju« gotovo čitavu »stekao«, ne osvojio!¹¹⁵⁾

¹¹⁴⁾ Njemački carevi u XII st. raspolažu s tom titulom i podjeljuju je svojim vazalima. Tako grof Konrad iz Dachaua dobiva 1152. g. naslov »dux Croacie et Dalmacie«, a od njega prelazi taj naslov na porodicu Andechs-Meranskih, koja je vladala i Istri. Vidi K. Jireček, *Toljen, sin kneza Miroslava Humskog*, Glas XXXV, 1892, str. 4—5.

¹¹⁵⁾ Vidi V. Klaić, *Ein Brief des Königs Ladislaus von Ungarn an Oderisius Abt von Monte Cassino*, VZA III, 1901.

Hrvatska je za Ladislava *regnum* u kojem postavlja Alma za kralja (constituit regem).¹¹⁶⁾ Za arpadovsko pravo na obje zemlje nije bitno što su se one u kasnijem razvitku gotovo oslobodile vladara i pošle svojim putem, Arpadovići ostaju sve do 1918. g. reges Croacie et Dalmacie.

Pa ipak, da historijsko pravo nije jedina osnova za arpadovsko stjecanje naslova i zemalja pokazuje slučaj *Srbije* i *Bugarske*. Obje se zemlje nalaze u tituli ugarskih vladara od početka XIII st. kad je Emerik najprije uspješno ratovao u Srbiji, a zatim i u Bugarskoj. Oba su naslova, dakle, rezultat ratovanja.¹¹⁷⁾ Usprkos zvučnoj tituli Arpadovića, pa ni sam Emerik nema nikakvo trajnije pravo nad jednom ili drugom zemljom tako da naslovi ostaju kao uspomena na trenutačan uspjeh ugarskog oružja.

A što se zbililo s *Ramom* četvrtom po redu zemljom u naslovu ugarskih vladara? Rama nema u početku XII st. kao ni ranije nikakve veze s Hrvatskom i Dalmacijom, pa je u ime neke baštine Trpimirovića Arpadovići nisu mogli steći. Nema dokaza, a nije ni logično, da je Rama na bilo koji način do toga vremena povezana s neretvanskom kneževinom.

Međutim, neće biti suvišno prolistati *Dukljaninovu Kroniku* i u njoj potražiti podatke o Rami. Naravno, ne zato da iz *Kronike* izvadimo neke pouzdane historijske podatke. No, *Dukljanin* je ipak dobar vodič za upoznavanje najvažnijih geografskih, pa i administrativno-političkih cjelina u »Crvenoj Hrvatskoj« u XII st. Što, dakle, on govori o Rami? *Dukljanin* ubraja *Ramu*, zajedno s *Neretvom* u jednu od zemalja kojima vlada Svevlad, četvrti Predimirov sin.¹¹⁸⁾ »Tetrarhija« Predimirovih sinova se nije dugo održala, »narod« se obraća sedmorici Krešimirovih unuka koji su zavladao njihovim zemljama, a pošto su oni maknuti, vlast nad tetrarhijom prelazi opet na Silvestra iz Predimirove obitelji. Govoreći o tim promjenama na vlasti, *Dukljanin* ubraja *Neretvu* i *Ramu*, dvije županije u *Podgorje* (Submontana), jednu od četiriju provincija, ali ih *nikad ne veže s Bosnom!* To je i razumljivo, jer u doba stvaranja »tetrarhije« Bosnom i Bijelom Hrvatskom vlada Predimirov sin Krešimir. I ranije, za Hranimira, »bjelohrvatskog« vladara Pop *Dukljanin* povezuje Bosnu s Hrvatskom. Istjerani se Hranimir nastoji s vojskom iz Raše i Bosne vratiti u svoju zemlju.¹¹⁹⁾ I Tišemir šalje sina k tastu u Bijelu Hrvatsku da zajedno zauzmu Bosnu. Krešimir zaista zavlada i tom zemljom, a nakon djedove smrti i Bijelom Hrvatskom. Krešimirov sin Stjepan naslijedio je oca u obje zemlje. Dok se Bosna ponovno pojavljuje u *Dukljaninovoj Kronici* za Bazilija II i Bodina, *Podgoria* (Submontana) se u njoj spominje

¹¹⁶⁾ U dataciji isprave priora Draga stoji: Anno incarnationis Jesu Christi nostri domini millesimo XCI, Kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Uladislaus, Pannoniorum rex, Chroacie inuadens regnum domnum Almum, suum nepotem illo statuit regem (F. Rački, *Documenta*, str. 154).

¹¹⁷⁾ F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 167—168.

¹¹⁸⁾ *Dukljanin* priča kako je Hvalimir dobio Zetu, Boleslav Tribuniju, Dragislav Helmaniju i Svevlad Podgorje. Svaka je od tih jedinica imala po 9 županija, osim Svevladova Podgorja, koje je imalo 11 županija. Posljednje dvije županije u Svevladovoj zemlji su *Neretva* i *Rama*. F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Pos. izd. Knj. LXVII, Filoz. i fil. spisi knj. 18, Beograd 1928, str. 326—327.

¹¹⁹⁾ N. dj., str. 311.

samo još jednom. Narod dovodi Silvestra iz Dubrovnika i on postaje vladar u »tetrarhiji« koju ostavlja svom sinu Tugemiru, a ovaj opet Hvalimiru. Hvalimir ima tri sina kojima dijeli vlast u tetrarhiji tako da Podgorje dobiva Miroslav.¹²⁰⁾

Premda kritičkom historičaru ovi Dukljaninovi podaci ne mogu poslužiti kao vjerodostojan izvorni materijal, ipak mu je dopušteno iz njih izvaditi historijsku jezgru. Ona bi se mogla sažeti po prilici ovako: *Zagorje* i *Primorje* kao sastavni dijelovi izmišljene Budimirove države nisu samo posebne i zatvorene geografske cjeline nego i političke jedinice. One imaju i svoj vlastiti politički razvitak, u kojem, po Dukljaninu, vrlo rijetko dolazi do povezivanja. Tek je jednom nakon Budimirova uređenja države, i to za Krešimirova sina Legeca i sedmorice njegovih sinova postignuto jedinstvo.¹²¹⁾ I koliko god Dukljanin često mijenja na prijestolju te svoje vladare, kroz šumu njegovih podataka probija jasno izražena misao: primorsko i zagorsko kraljevstvo ostaju zasebne cjeline!

Za problem o kojem ovdje raspravljamo odlučno je da su *Rama* i *Neretva* uvijek sastavni dijelovi *Primorja*, dok je *Bosna* u *Zagorju*. Dakle, ako se u XII st., uz razumljive razlike i promjene, pojavljuje ista situacija, tj. ako županije *Neretva* i *Rama* nemaju neposredne veze s *Bosnom*, kakvog ima smisla njihovo poistovjećivanje? Zar samo zato što *Arpadovići* tada, kao ni kasnije, nemaju naslov *reges Bosne*, a imaju *reges Rame*?

Kada su, dakle, Arpadovići mogli postati reges Rame? Autentičan izvorni materijal vodi nas do prvih godina obnovljene vlasti »nepobjedivog« ugarskog kralja Bele III.¹²²⁾ U prilog tvrdnji da se taj naslov smije povezivati tek s Belom III idu i dragocjeni podaci o stanju u Belinim zemljama oko 1185. g. Kad se naime Bela III drugi put ženi s kćerkom Ludovika VII, onda se na francuski dvor šalje opis Beline zemlje pod naslovom »Regni Ungarie fines et dominatus amplitudo«. Prva rečenica u tom opisu glasi: *In regno Bele regis Ungarie sunt he terre: Ungaria caput regni, Croacia, Dalmacia et Rama.*¹²³⁾ Pošto je opisano stanje crkava (nadbiskupija i biskupija), prelazi se na opis vladarskih prihoda, koji su, usput rečeno, vrlo veliki. Kralj ima prihode od kovnice novca, kraljevskih mitnica, od trgovine, stranaca i od županija, što sve iznosi oko 86 000 maraka. Kralj prima prihode od slavonskog hercega, zatim dobiva darove od svojih župana i članova obitelji, a na kraju i »populus terre regi facit victum plenarium«.

Upadaju u oči dvije činjenice: prva, da među sastavnim dijelovima Ugarske nema Slavonije, premda je u njoj poseban herceg ili vojvoda i druga, da iz *Rame* koja je također kraljeva zemlja ne prima nikakvih prihoda. *Bosna*, dakako, u to vrijeme nije Belina zemlja, pa se on niti ne usudi o njoj ništa pisati francuskom dvoru. Da ju je držao, on bi se, bez

¹²⁰⁾ N. dj., str. 329, 330.

¹²¹⁾ N. dj., str. 327—330.

¹²²⁾ Tako Zadrani, sretni da su se oteli mletačkoj vlasti i da su došli pod ugarske kraljeve, ponekad zovu Belu III. Vidi, na primjer, CD II, str. 184.

¹²³⁾ CD II, str. 133—134.

sumnje, vrlo rado pohvalio da je i ona njegova »terra«. Gornji je izvor tako vrlo vrijedno svjedočanstvo da je Bela III nakon Manojlove smrti — a možda još i ranije!¹²⁴⁾ — povratio zemlje koje su Arpadovići baštinili od Trpimirovića, ali on polaže pravo i na Ramu, pa valja riješiti pitanje kako je do nje došao.

Pokušajmo slijediti tragove vijesti o Bosni od Manojlove smrti unatrag do prvih dodira cara obnovitelja s tom zemljom.

Bosna ili točnije *Borić*, kao prvi poznati njezin vladar, spominje se prvi put za bizantsko-ugarskih ratova 1155. i 1156. g. Bizantski kroničar Cinam izričito tvrdi da je Borić »vladar bosanske zemlje« i da je u tom ratu saveznik Ugra, točnije Geze, o čemu je već ranije bila riječ.¹²⁵⁾ Pokušaj Manojla da pojedinačnim napadom svlada Borića ne uspijeva i on se vraća u svoju zemlju. Ipak je 1156. g. sklopljen mir između Geze i Manojla prema kojem su Dunav i Sava utvrđeni kao granice, što znači da je Srbija i dalje ostala pod Bizantom. Do novih bizantsko-ugarskih zapletanja dolazi tek nakon Gezine smrti kad je Manojlo ponovno mogao nastupiti kao branilac prava onih Arpadovića koji su se sklonili na njegov dvor. Kao što je poznato, krunu prima Gezin sin Stjepan III, no bilo je jasno da se neće moći održati, jer su tada u Bizantu njegovi suparnici Stjepan i Ladislav, braća njegova oca. I doista, čim se Manojlo približio Ugarskoj, Stjepan III bježi, a car postavlja za kralja Ladislava. Ladislav doskora umire, a na prijestolje se uspinje Stjepan IV, dakle ponovno bizantski štićenik. U obračunu između strica i nećaka koji izbija sredinom 1163. g. kod Stolnog Biograda, stric je potučen, dok je nećaku vraćena kruna. Iste godine priznaje Stjepana III i Manojlo, ali uz uvjet da mu preda svoga brata hercega Belu i one zemlje koje je Beli odredio još otac, dakle Hrvatsku s Dalmacijom.

Ipak se bizantsko-ugarski sukobi nastavljaju. Uzroke novih sukoba vidi historiografija u ponašanju Stjepana III, koji je, kako se misli, odlučio »lično poći u Hrvatsku i Dalmaciju«, jer su se obje zemlje — navodno — izjasnile još nedavno za Stjepana IV.¹²⁶⁾ Međutim, prema sačuvanom Manojlovom pismu, car ne dolazi s ratnim namjerama već zato da preuzme Beline zemlje i zaštiti Stjepana IV.¹²⁷⁾ Na kraju je ponovno sklopljen mir u kojem se Stjepan III stvarno odriče Hrvatske i Dalmacije u korist hercega Bele, no uistinu u korist cara Manojla. Iduće godine, tj. 1165. Stjepan III mora caru predati Srijem. Tada upravo povjerava Manojlo svom vojskovođi Ivanu Dukasu da, idući iz Panonije, preko Srbije i, dakako, Dinarida okupira Dalmaciju. Prema Cinamovim podacima, bizantska vojska zauzima neke dalmatinske gradove, »narod Kačića« i Duklju. Cinam govori o osvajanju 57 gradova.

Već je V. Klaić pretpostavljao da je u spomenutim bizantsko-ugarskim ratovima »Bosnu zadesio isti udes« kao i Srijem, Hrvatsku i Dal-

124) Najranija moguća godina je 1172, kad se Bela vraća u domovinu i preuzima vlast.

125) V. Klaić, n. dj., str. 49. bilj. 14.

126) F. Šišić, n. dj., str. 85.

127) N. dj., str. 127.

maciju, naime, da je »spala pod vlast byzantskoga cara Emanuela«. Govoreći o Cinamovoj vijesti, Klaić kaže: »Već sam taj znatan broj upućuje nas da je taj i bosanskih gradova bilo, tim sigurnije što Cinnamus Bosnu pribraja Dalmaciji«. Uostalom, nastavlja Klaić, da je Manojlo »smierao i na Bosnu, svjedoči naslov u jednoj izpravi od godine 1155.« Klaić ga donosi u latinskom prijevodu: »Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus, Romanorum imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus... *Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus, Zecchicus*...«. Car je, dakle, »od tih zemalja stvorio neku vrst baštine za svoga štićenika Belu«. Takvu pretpostavku potvrđuje »i okolnost što je kraljević Bela još u Carigradu dao kovati novce kao kralj Rame«!¹²⁸⁾ I doista. Dajući 1875. g. »Opis jugoslavenskih novaca« Sime Ljubić je, pozivajući se na Ruppaa, ustvrdio »da je Bela u to doba (tj. dok je bio u Carigradu) kovao novce kao kralj Rame«. Novac je imao natpis: *MONETA BELE REGIS R(ame)*.¹²⁹⁾ Ako je Ljubićeva tvrdnja točna — a nema razloga da joj ne vjerujemo — onda je »misterij« Rame u naslovu ugarskih vladara riješen. Naime, Manojlo je u skladu sa stvarnim proširenjem svoje vlasti na Beline zemlje povećao i svoj vladarski naslov unoseći u njega sve stečevine u ratovima s Ugriima. Zato upravo 1166. g. ima, kako je nedavno konstatirao i G. Ostrogorski, zaista neobičan »arhaistički« naslov. Taj je naslov uzet iz Manojlova vjerskog edikta i neznatno se razlikuje od onoga na koji je upozorio Klaić. Naše zemlje su u Manojlovu naslovu iz 1166. g. unesene ovim redom: *dalmatinski, ugarski, bosanski, hrvatski* (vladar).¹³⁰⁾ Kako je u spomenutom naslovu navedeno četrnaest zemalja, a naše su u njega unesene najranije 1165. g., ne dobiva se dojam da ih Manojlo nemamjerno stavlja u svoju intitulaciju. U svakom slučaju Manojlo se ne ponaša u tom izvoru kao zaštitnik prestonasljednika, nego kao vladar. Ta on ne priznaje ni Stjepana III, jer uzima i naslov ugarskog vladara. Sa stanovišta bizantskih careva njegov je postupak ne samo razumljiv nego i opravdan: samo on je *car, basileus, autokrator i augustus* u stečenim zemljama i nijedan od »barbarskih« vladara ne može nositi bilo koji od carskih naslova, pa bio to i njegov zet. Stoga je lako povjerovati da Manojlo ostavlja Beli prilično prezren i skroman naslov *rex*, a daje mu i onu zemlju koju sam, kao dotad nepoznatu, nije uvrstio u svoj dugi naslov.

Gornji postupak Manojla s Belom u Bizantu pokazuje koliko su ugarski kandidati na konstantinopolskom dvoru igračke u rukama vladara. Bela je poslužio Manojlu kao dobar izgovor pri osvajanju Balkana. Zato i carev kroničar, nipošto slučajno, govori o Dalmaciji, koja se pruža od Drine do Jadrana. Jer mu kao pravna osnova za osvajanja služi arpa-

¹²⁸⁾ V. Klaić, n. dj., str. 52, bilj. 25. O osvajanjima bizantske vojske vidi i najnoviji rad J. Ferluge, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*, Studi Veneziani XII, Firenze 1970, str. 63—83.

¹²⁹⁾ N. dj., str. 183, bilj. 2.

¹³⁰⁾ G. Ostrogorski, *Autokrator i Samodržac*. Prilog za historiju vladarstva titulature u Vizantiji i u južnih Slovena, Glas SKA, CLXIV, 1935, str. 100, bilj. 1.

dovska titula koju su baštinili od Trpimirovića. Tako je Manojlo, praveći se tobože lud, na račun Arpadovića osvojio pola Balkana!

Sve, dakle, upućuje na to da Aleksije-Bela dobiva kao bizantski prestolonasljednik naslov jedne male zemlje koju mu je prepustio njegov veliki zaštitnik. I kad je već Rama milošću grčkog cara ušla u vladarski naslov Arpadovića, oni nisu imali razloga da je ne zadrže i kasnije kad se Bela vratio u svoju zemlju i preuzeo vlast u svojim zemljama. Usto je Bela III, posve prirodno, zadržao u svom naslovu tri ostale zemlje — Ugarsku, Hrvatsku i Dalmaciju — na koje je imao prastaro pravo.

Mogli bismo još jedino postaviti pitanje zašto Bela nakon Manojlove smrti ne uzima naslov rex Bosne? Razlozi mogu biti dvojaki: stvarnu vlast u Bosni drži tada netko drugi, koga je ondje postavio bizantski car; ili Bela ne uzima taj naslov zato što on jednostavno u to vrijeme još ne postoji, a Bela nije u situaciji kao bizantski car da sam stvara vladarske naslove.

3. TOBOŽNJE BORIĆEVO I KULINOVO UGARSKO VAZALSTVO

Pokušajmo ustanoviti jesu li Arpadovići u XII st. imali neku drugu mogućnost da Bosnu pretvore u vazalnu zemlju kako to ponekad tvrdi historiografija.

Premda su podaci o Boriću rijetki, čini nam se da povjesničarima nije pošlo za rukom srediti ih tako da čine razumnu i skladnu cjelinu.

Prvi podatak o Boriću zabilježio je, kako je već ranije rečeno, Cinam i prema njegovu tekstu Borić je ugarski saveznik, a ne vazal. Svaka kombinacija o ugarskom vazalstvu bana Borića na osnovi Cinamova teksta plod je mašte.

Drugi podatak o Boriću zabilježen je još za njegova života i sačuvan u dignitariju jedne isprave o parnici za šumu i posjed Dubravu zagrebačkog biskupa.¹³¹⁾ Isprava ili točnije zapis nije formalno besprijekoran, pa je to po svoj prilici razlog zašto se i različito tumači. Naime, ispravu tobože izdaje *Stjepan* »inspirante diuina gracia paterna insignitus dignitate«, koji je odlučio vratiti zagrebačkoj crkvi ono što su joj dali njegovi »sveti preci«. Bili su to najprije Ladislav, a zatim »Bela rex, felicis memorie, pater meus et dominus«. Oni su predali zagrebačkoj crkvi posjede i »coram principibus suis sigillis confirmauerant«. Stjepan također sada potvrđuje zagrebačkoj crkvi Dubravi, koju mu je pokušao oteti neki Sudegna, ali je ban Bjeloš presudio u biskupovu korist. To su potvrdili i vitezovi zagrebačkog biskupa. No, »u vrijeme najslavnijeg kralja Gejze« ponovno je biskupu osporavan posjed Dubrave — tada mu Dubravu pokušavaju oduzeti šomođski župan i njegovi ljudi — a otimači su posjed i držali »usque ad tempus Ladislai secundi«. Biskup se Bernald ponovno potužio Bjelošu, a taj je odredio da otimači dokažu svoje pravo, što nisu mogli. Dubrava je zato vraćena biskupu. Tada je »Stephanus rex piissi-

¹³¹⁾ CD II, str. 97—98. U Smičiklasovu tekstu je ispao redak s Borićevim imenom: Brocca, curiali comite, *Boricio* bano, Adriano comite.

mus«, saznavši istinu, zapovjedio da se napiše privilegij i da se zapečati »pečatom njegovog veličanstva«! To treba ponovo učiniti »coram principibus regni«. Pošto ih je nabrojio — a među njima je i Boricio — sastavljač ovog zapisa stavlja datum, tj. godine 1163, XI indikcije i XIV epakte te završava: »A tercio Stephano piissimo rege Vngarie, secundi Bele regis filio, primo anno regni sui... hoc priuilegium factum est«. Na kraju je dodana kao i u većini crkvenih falsifikata sankcija za prekršitelje.

Sastavljaču ovog »zapisa« nije baš dobro poznata kronologija ugarskih vladara, pa je izmiješao očeve i sinove. On proglašava Stjepana III sinom Bele II, a nije mu poznato u kakvoj su rodbinskoj vezi »najslavniji kralj Gejza« i »Ladislav drugi«. Bjeloš se u sastavu pojavljuje čitavo vrijeme kao sudac i ban. Budući da sastavljač ovog zapisa, koji je unesen u Liber privilegiorum episcopatus zagrabiensis, nije uopće znao za Stjepana IV, mogao je misliti samo na Stjepana III, čije ime i stavlja na kraju zapisa u dataciju. Iz teksta ovog zapisa slijedi zaključak: *bosanski ban Borić je 1163—1164. na dvoru kralja Stjepana III vrlo uvažena osoba te mu se zato odaju sve počasti kao prvaku kraljevstva (princeps regni).*

Prema netočnoj tvrdnji čitave dosadašnje historiografije odnosi se na Borića i jedna vijest iz Kezinih »Gesta Hungarorum«. ¹³²⁾ Riječ je o njemačkom vitezu Gottfriedu iz Meissena, praocu velikaške porodice Kelled, koji »temporibus Stephani regis tercii introivit in Hungariam«. Gottfried je na carskom dvoru u Frankfurtu ubio »lanegravium de Turingia« i pobjegao je iz Njemačke, bojeći se kazne, k Stjepanu III. Budući da ga Stjepan nije htio izručiti njegovim neprijateljima, bio je proskribiran i tako je ostao u Ugarskoj. Pošto je dao spomenute podatke o njemu, Keza kaže: »Quem quidem postmodum adversus ducem de Bozna cum exercitu rex transmittit, quo devicto, ad regem reversus, cum favore de cetero pertractatur«.

Klaić je očito svojim komentarom Kezine vijesti tako temeljito »zaveo« historičare nakon sebe da su do danas čitali u tom izvoru ono što u njemu nema! Naime, Klaić je ustvrdio da se Stjepan III »osvetio banu Boriću« tako da je na njega poslao Gottfrieda, koji »svlada Borića i slavodobitan se vrati u Ugarsku«. ¹³³⁾ Šišić ide tako daleko da u tekst izvora dodaje *Borićevo ime* ¹³⁴⁾, a Čirković također preuzima Klaićevo tumačenje. ¹³⁵⁾

Međutim, Keza i ne zna za bana Borića! On govori o bosanskom vojvodi (dux) protiv kojega Gottfried uspješno ratuje u ime kralja Stjepana III.

Treba, dakle, sliku ugarsko-bizantsko-bosanskih odnosa šezdesetih godina XII st. potpuno izmijeniti. Zbog uspješne Manojlove akcije u Bosni ne preostaje Boriću drugo nego da se skloni na ugarskom dvoru, dakle na

¹³²⁾ F. Šišić, n. dj., str. 86, bilj. 12.

¹³³⁾ N. dj., str. 50.

¹³⁴⁾ »Quem quidem postmodum adversus ducem de Bozna (ban Borić) cum exercitu rex transmittit...« (n. dj., str. 86, bilj. 12).

¹³⁵⁾ N. dj., str. 43.

dvoru svoga nekadašnjeg saveznika Stjepana III. Borić traži, bez sumnje, od Stjepana pomoć protiv Manojla i *novog bosanskog duksa kojega Manojlo postavlja u Bosni*. Gottfried je možda i pobijedio bosanskog vojvodu, ali ta pobjeda nije iskorištena kasnije u političkom životu. Jer *ban Borić ostaje u Ugarskoj*, a Manojlo zadržava naslov bosanskog vladara čak i tada kad je Belu vratio na ugarsko prijestolje.

V. Klaić je pretpostavljao da je Borić ipak došao u neku ovisnost od Ugra zbog toga što je dobio Soli i Usoru. U prilog takvoj, dakako netočnoj tvrdnji, Klaić se poziva na poznatu činjenicu da je Borić imao posjede u Slavoniji, da je dozvolom kralja Stjepana darivao templare i da se Borićevi potomci »spominju još u 13. stoljeću kao vlastela hrvatska«. ¹³⁶⁾

Tvrdnje o slavonskim posjedima bosanskog bana ne samo da su točne nego se s novim podacima mogu dopuniti. Iz potvrde što je 1209. g. daje Borić za posjed Zdelju slavonskim templarima »pro remedio anime sue« razabire se da je ban ostao na kraljevskom dvoru i da mu je sam kralj dao posjede u Slavoniji (Borić daje posjed Zdelju »ex concessione regis Stephani«). Tu su darovnicu potvrdili i Borićevi nećaci ili unuci (nepotes). ¹³⁷⁾ Prema sačuvanim podacima iz sredine XIII st., ban Borić ima dva sina: *Stjepana* i *Pavla*. Obojica se u zaista neobičnim okolnostima pojavljuju na historijskoj pozornici i ostavljaju čudno svjedočanstvo o sebi. Najprije je Stjepan morao dati Aleksandru Borsovom 1250. g. svoj posjed Zlatnuk zato što mu je ranio ženu i ubio šestoricu njegovih slugu. ¹³⁸⁾ Pavao je falsificiranom ispravom, kako sam Bela IV tvrdi, pokušao 1259. g. oteti zagrebačkom biskupu posjed sv. Martin. ¹³⁹⁾ »Generacio Borich bani« ima u XIII i XIV st. najviše posjeda u požeškom komitatu, oko Orljavice, Lipine, Mrsunjskog luga, Save itd. U to vrijeme ima već nekoliko pokrajnjih loza tako da već sedamdesetih godina XIII st. svi zajedno čine plemićku organizaciju (generacio). Oni se, koliko je danas poznato, 1272. g. prvi put nazivaju »nobiles viri de genere Borich bani«. ¹⁴⁰⁾ Njihov nobilitet nije samo prazna titula. Kad 1273. g. kraljica Elizabeta poklanja Aladaru, sinu Čeha posjed Orljavicu, onda izričito naglašava neka je Aladar posjeduje »in eadem consuetudine et libertate, quibus aliorum nobilium de Pasagua de genere quondam, Borych bani terre et possessiones possidentur«. ¹⁴¹⁾ Borići su, bez sumnje, kao plemići oslobođeni od plaćanja marturine.

¹³⁶⁾ N. dj., str. 52.

¹³⁷⁾ CD III, str. 87. »Villam quoque que Esdel vocatur, quam banus Boricius de Bozna pro remedio anime sue prefate domui milicie templi ex concessione regis Stephani, quam etiam pater noster Bela rex sigilli sui munimine roboravit et in perpetuum contulit; et etiam terram, quam eiusdem Boricii nepotes iam dicte domui dederunt, cum suis metis et terminis perpetuo confirmamus«.

¹³⁸⁾ CD IV, str. 424.

¹³⁹⁾ CD V, str. 135.

¹⁴⁰⁾ CD VI, str. 14.

¹⁴¹⁾ CD VI, str. 54.

Položaj je Borića u XIV st. još odličniji. U doba kad Anžuvinci uvode i provode banderijalni sistem, uvlačeći u novo društvo i neplemenite slobodnjake, Borići su im mogli vrlo dobro doći. I dok se po drugim županijama stavljaju plemićke čete pod zapovjedništvo kaštelana ili župana, Borići dobivaju izuzetno pravo da *postavljaju sami svoga kapetana!* God. 1337. obraća se Karlu I službeno iz Požege »comes Stephanus, capitaneus generacionis Borich bani«. ¹⁴²⁾ Stjepan je, dakle, ne samo kapetan nego i požeški župan. No, ustupci koje Karlo I i Ludovik I čine hrvatskim i slavonskim velikašima da bi ih privukli na svoj dvor, osjetili su kao neugodne posljedice i Borići. Borići gube požeško županstvo — župan postaje krčki knez Dujam — kasnije Mikčev sin Akuš. Uza sve to su još dovoljno jaki da zadrže kapetanat. Posljednji poznati kapetan »plemičke općine bana Borića« je Nikola. ¹⁴³⁾ To drugim riječima znači da su Borići sačuvali i svoju plemićku organizaciju.

S. Čirković je, kako je već spomenuto, *bana Kulina* prikazao kao ugarskog vazala, a smatra također da je i Bosna u njegovo vrijeme ugarska zemlja. V. Klaić je sasvim drugačije prikazao tadašnje ugarsko-bosanske odnose.

Pri tako različito postavljenom problemu valja se vratiti na izvore.

Glavni oslonac za Čirkovićeve zaključke je Vukanova »denunciacija« papi. Vukan, naime, piše papi da se »in terra regis Ungarie, videlicet Bossina« širi hereza i da je ban Kulin sa ženom i sestrom (Miroslavovom udovicom) te rođacima zaveden tom herezom, uveo u nju više od deset tisuća kršćana! ¹⁴⁴⁾

Treba li pokloniti vjeru Vukanovoj vijesti? Što o Kulinu i njegovu odnosu prema ugarskom kralju govore neposredni izvori, prije svega dopisivanje s papinskim dvorom?

Prvi neposredan izvor o Kulinu je njegova dobro poznata *povlastica* izdana 1189. g. *dubrovačkom knezu Krvašu* i »svim dubrovačkim građanima«. Kulin obećaje održavati s njima »pravi goj« i »pravu veru«. Dubrovčani »kire hode po moemu vladaniju« mogu se potpuno slobodno kretati, ništa im se neće dogoditi, ali su dužni davati banu svojevóljni »poklon«. Kulinovi činovnici pomagat će ih i štiti, a i on će to činiti koliko bude mogao. Po običaju onog vremena ugovor je učvršćen zakletvom. »Tako mi Bože pomagai (i) sie sveto evangelie«. ¹⁴⁵⁾

Kako se po svemu može razabrati, Kulinova je povlastica jasan dokaz banova samostalnog političkog položaja. Kao samostalan vladar jedne zemlje u unutrašnjosti Kulin dopušta Dubrovčanima trgovanje po svojoj zemlji tek pošto plate »poklon«, stvarno porez.

Međutim, za ocjenu Kulinova položaja poslije 1180. g. važno je razmotriti kakvi su bosansko-ugarski odnosi, drugim riječima, pokazuje li

¹⁴²⁾ CD X, str. 306.

¹⁴³⁾ CD XI, str. 547.

¹⁴⁴⁾ CD II, str. 333—334, g. 1199.

¹⁴⁵⁾ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 458, bilj. 21.

»obnovitelj« ugarske vlasti Bela III bilo kakve namjere da i Kulinovu Bosnu pripoji svojoj zemlji? Jer valja uzeti u obzir da se Bela III ne ustručava — bar formalno — nametnuti za vladara Kačićima. Jedna bračka, ne baš posve ispravna darovnica, datirana je »diebus regis Bele«. ¹⁴⁶⁾

Kako nigdje nema traga bilo kakvim sukobima između Bele III i Kulina, ne stoji zasad ništa na putu zaključku da smrt Manojlova nije poremetila odnose između trojice njegovih »štićenika«: Bele III, Nemanje i Kulina. Tek pošto Nemanja odlazi, a Bela umire, pogoršava se položaj Kulina, i to prije svega zato što novi vladari ne žele ostati u svojim granicama. Emeriku zadaje mnogo briga i njegov brat Andrija, a Vukan nastoji, oslanjajući se na Emerika, ukloniti brata Stefana. Andriji polazi za rukom uzeti svoju vojvodinu i proširiti je novom stečevinom, naime, Humom. On se proglašava i *humskim vojvodom* (*Chumleque dux*). ¹⁴⁷⁾ Možda tom prilikom dolazi i do Rame, ali se zaustavlja pred Kulinovom Bosnom.

Promjenu u srpsko-bosanske i bosansko-ugarske odnose unosi Vukan. Dodvoravajući se papi, on mu piše da namjerava »rimsku majku crkvu poslije Boga najviše voljeti i štovati«, ali usto ne zaboravlja dodati neka papinski poslanici donesu palij za dukljanskog nadbiskupa. ¹⁴⁸⁾ Pošto je održan i koncil, Vukan se »neizmjerne zahvaljuje« Inocenciju III što mu je poslao baš prave poslanike. ¹⁴⁹⁾ Oni su po čitavom njegovu vladanju sve uredili upravo tako kako bog određuje. »Neka vaše očinstvo zna — nastavlja Vukan — da se svagdje kitimo s posvećenim vijencem«. I na kraju pisma dodaje: »Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie, videlicet Bossina, pullulare videtur in tantum, quod pecatis exigentibus, ipse Bacilinus ¹⁵⁰⁾ cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Mirosclai Kmenti ¹⁵¹⁾ et cum pluribus consanguineis sui seductus plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exacerbat, illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos, illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem. Unde rogamus, ut regi Ungarie suggeratis, ut eos a regno suo euellat tamquam zizania a tritico«. ¹⁵²⁾

Prema tome, iz Vukanova pisma izbija njegova vruća želja da taj heretik Kulin — koji nije kralj kao on ili kao Emerik — bude istjeran iz zemlje, jer je Bosna i onako zemlja ugarskog kralja. Prijava Vukanova odaje njegove političke planove: uspije li Emerik, njegov saveznik istje-

¹⁴⁶⁾ CD II, str. 190.

¹⁴⁷⁾ CD II, str. 309.

¹⁴⁸⁾ CD II, str. 312—313.

¹⁴⁹⁾ CD II, str. 333. »Illorum itaque probitate et scientia nos informati deo et paternitati vestre innumeras grates rependere curamus, quia tales ad nos misistis, quales in voto semper habuimus suscipiendos, divino munere predictos, quia omne datum optimum et omne donum perfectum de sursum est«.

¹⁵⁰⁾ I. Kukuljević ispravlja s pravom u Ban Culinus.

¹⁵¹⁾ I. Kukuljević, također s pravom, ispravlja u Chemensis.

¹⁵²⁾ CD II, str. 334.

rati Kulina, može on »pravovjernik« koji se povezao s papom i priznaje rimsku crkvu kao pravu i jedinu doći na njegovo mjesto.¹⁵³⁾

Inocencije vrlo brzo poduzima korake protiv Kulina i njegovih heretika. U posebnom pismu od 11. X 1290. zahtijeva od »predragog u Kristu sina Hemerika, kralja Ugra« da oštro istupi protiv heretika. Posebno protiv Kulina, koji je pružio zaštitu onim patarenima koje je splitski nadbiskup Bernard istjerao iz Splita i Trogira. On, Kulin im je otvorio svoju zemlju, časti ih više nego katolike nazivajući ih kršćanima. Zato neka Emerik pokrene rat protiv njih i »ukoliko rečeni ban sve heretike iz zemlje koja je podložna njegovoj vlasti ne istjera, ti sam, pošto im oduzmeš imanja, potjeraj njega i same heretike ne samo iz njegove zemlje, nego i iz čitava kraljevstva Ugarske«. Neka ne štedi bana ako ga na drugi način ne može dovesti na »put pravde«, jer ionako ima nad njim »iurisdictionem temporalem«!¹⁵⁴⁾

¹⁵³⁾ Budući da na ovom mjestu raspravljamo samo bosansko-ugarskim odnosima, ne zadržavamo se posebno na Kulinovu odnosu prema papi, premda nam se valja osvrnuti i na prve poznate odnose i veze Kulina s papom Aleksandrom III. Taj papa, očito na svom putu u Veneciju 1177. g., doznaje o hereticima na Balkanu i zato se u jesen 1180 (CD II, str. 167—168) obraća crkvenim i svjetovnim vlastima, svećenstvu i narodu po Dalmaciji i čitavoj »Sklavoniji« obavještavajući ih da šalje svoga poslanika Tebalda da mjesto njega uništi što treba uništiti i zasadi što treba zasaditi. Zato su ga svi dužni časno primiti, odazvati se njegovu pozivu i prihvatiti ono što on odredi. Upravo taj poslanik nosi i papino pismo Kulinu. Ali, Tebald nije došao sam do Kulina i zato mu i on piše kako je »mnogo želio« vidjeti Kulina i dati mu papino pismo s blagoslovom, no nije stigao. Šalje mu oba pisma i moli ga da u znak poštovanja prema papi i bl. Petru, a za spas svoje duše pošalje njemu dva čovjeka (duos famulos), dvorjanike ili možda predstavnika patarena (a ne sluge ili robove kako se smatra u historiografiji) i kuninih koža. Ako Kulin želi nešto poručiti papi, »znajte da ćemo vas rado i pažljivo saslušati«. Tebaldova adresa Kulinu glasi: »Culin, magno bano Bosine«. Nedavno je S. Čirković, n. dj., str. 46 napisao da »je pravi smisao ovoga traženja« nepoznat, premda nam se čini da odgovor treba tražiti u gore spomenutom Vukanovu pismu. Tebald, vrlo vjerojatno, ne traži sluge ni robove, nego nekoga iz Kulinove sredine tko će papu obavijestiti što se u Kulinovoj zemlji zbiva. I Kulin doista uspostavlja vezu s Rimom, jer Vukan tvrdi da Kulin lažnim ispravama želi dokazati da je papa odobrio njegov »zakon«. Prema tome, uoči Vukanove prijave Kulin ima srede dne odnose s Rimom i zato mirno dočekuje novu ofanzivu koju vodi Inocencije IV.

¹⁵⁴⁾ CD II, str. 350—351. »Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus) Spalatensis archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus, iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum et per-versitati eorundem terram suam et se ipsum exponens, ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos hororavit, vocans eos autonomasice christianos. Ne igitur huiusmodi morbus, si eius non obsistatur principiis, vicina corrumpat et in regnum, quod absit, Ungarie deflavit labes eius, serenitatem regiam rogamus, monemus et exhortamur in domino in remissionem tibi peccaminum iniungentes, quatinus ad vindicandam tantam Christi et christianorum iniuriam potenter et regaliter accingaris et nisi banus predictus universos hereticos de terra sue potestati subiecta proscriperit, bonis eorum omnibus confiscatis, tu eum et hereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Ungarie regno proscribas et bona talium ubicumque per terram tuam potuerunt inveniri, confisces, nec parcat oculus tuus bano predicto, qui contra eum iurisdictionem exerceas temporalem, si alias ad viam rectitudinis non poterit revocari«.

Premda je Vukan uvjeravao, kako smo vidjeli papu, da je Bosna zemlja ugarskog kralja¹⁵⁵), papa se ne usudi takvu tvrdnju ponoviti u pismu Emeriku. *Bosna je Kulinova zemlja!*

Uostalom, nastavak dopisivanja s papom pokazuje da je Vukanova tvrdnja neistinita. Obraćajući se splitskom nadbiskupu Bernardu i svom poslaniku kapelanu Ivanu, papa im javlja da su »*in terra nobilis viri Culinii bani*« mnogi heretici.¹⁵⁶) On je pisao Emeriku, a taj je zapovjedio Kulinu da sve takve ljude istjera iz svoje zemlje (ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscriberet). Kulin mu je odgovorio da ih je smatrao katolicima, ali da ih je spreman poslati u Rim da se njihova vjera potvrdi ili osudi.¹⁵⁷) I doista, u Rim odlaze nadbiskup Bernard i dubrovački arhidjakon Marin.¹⁵⁸) Zato Inocencije III šalje Bernarda i svog kapelana Ivana »ad terram prefati Culinii« da doznaju istinu. Ako ih nađu

¹⁵⁵) Za ispravnu ocjenu tadašnjeg Emerikova odnosa prema Bosni — naravno, odnosa kako ga prikazuje Inocencije III — vrlo je karakteristična papina tvrdnja da kralj ima nad banom »iurisdictionem temporalem«. Ne vodeći uopće računa o tom izrazu, historiografija tumači taj podatak kao dokaz Emerikove vlasti nad Bosnom, premda ni sam papa na to ne misli. Obuzet željom da svlada heretike, papa se obraća Emeriku pišući mu kako je on dužan suzbijati herezu na osnovi vlasti koja mu je »iz neba« dana (concessa tibi celitus, iurisdictione). Jer i on, papa u onim zemljama koje su podložne njegovoj vremenitoj, kratkotrajnoj sudskoj vlasti (in terris vero iurisdictioni nostre temporali subiectis) smije zaplijeniti heretička dobra, dok će svjetovne vladare (per potestates et principes seculares) natjerati da to isto čine. Prema tome, papa smatra da kao glava zapadnog kršćanstva ima pravo podjeljivati vladarima, pa i Emeriku pravo »vremenske jurisdikcije« (to znači vremenski određene na neki rok) u svim heretičkim poslovima! Jurisdikcija koju papa tako velikodušno dijeli nema nikakve veze s političkom vlašću nad Bosnom, jer takvu vlast nije papa ni dao, niti mogao dati bilo kojem vladaru. Uostalom, da papa povjerala Emeriku isključivo crkvene poslove dokazuje nastavak pisma u kojem Inocencije III zahtijeva od Emerika da postupi protiv izabranog zadarskog nadbiskupa Nikole, iako je Nikola sufragani gradaškog patrijarha.

¹⁵⁶) CD III, str. 14. »Cum igitur in terra nobilis viri Culinii bani quorumdam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati...«.

¹⁵⁷) CD III, str. 14—15. »Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ut fidem et conversationem suam nobis exponerent, quatinus nostro iudicio vel confirmarentur in bono, vel revocarentur a malo, cum apostolice sedis doctrinam velint inviolabiliter observare«. U ovoj je Kulinovoj poruci osobito značajan završetak, jer je po njemu jasno da se Kulin želi podvrći nauci rimske crkve.

¹⁵⁸) Ne može se šutke mimoći činjenica da Kulin šalje u Rim upravo nadbiskupa Bernarda za kojega Toma Arhidjakon tvrdi: »Erat autem insectator hereticorum valde sollicitus«. Njemu Toma pripisuje obraćenje okorjelih heretika Mateja i Aristodija. Braća su se, naime, njegovim opomenatama i prijetnjama vratila pravoj crkvi (ad mandatum ecclesie sunt reuersi). Bernard je, kako Toma tvrdi, napisao također »quandam compilationem contra hereticos« (F. Rački, *Historia Salonitana*, str. 80, 96).

Da Kulin, dakle, nije bio siguran u ispravnost svoga postupka, ne bi izabrao baš takvog posrednika kod pape. A obojica, Bernard i arhidjakon Marin zaklinju (implorans) papu u Kulinovo ime da pošalje banu zgodnog čovjeka koji će ispitati njega i njegove ljude i iskorijeniti ono što ne valja.

među njima i heretike i oni ih ne bi poslušali, neka postupe prema papinoj odredbi protiv heretika.¹⁵⁹⁾

Međutim, Emerik se u to vrijeme umiješao u borbu između Vukana i Stefana Nemanjića. Jedan od razloga bratske borbe jest postupak pape Inocencija III, koji nastoji i Stefana privući k sebi. I već je Stefan počeo papu nazivati svojim »duhovnim ocem« kojega je poput svoga oca odlučio slušati čuvajući zapovijedi »svete rimske crkve«. ¹⁶⁰⁾ Kako je Stefan spreman primiti od pape poslanike — očito da i on primi »vijenac« — Vukan nije smio čekati. On zajedno s Emerikom tjera brata s prijestolja. Emerik izvlači iz svega samo jednu korist: on uzima naslov »rex Servie«. ¹⁶¹⁾ Završavajući se srpskim problemima, Emerik se ne može brinuti za vlastitu zemlju i križari mu otimaju zajedno s Mlečanima Zadar. To iskorištava Kulin, koji provaljuje u Srbiju. Budući da u doba Kulinove provale Emerik već nosi naslov »srpskog kralja«, papa govori o Srbiji kao o zemlji koja pripada ugarskoj kruni (et terram Servie tue corone subiectam). Uostalom, o toj provali doznaje papa iz tužbe samoga Emerika. On prijavljuje Kulina kao bezbožnika! Jer Kulin je navalio »s bezbrojnim mnoštvom pogana« i odveo je u ropstvo »neke kršćane« podložne ugarskoj kruni. Emerik se tuži da Kulin prijeti da će i preostali dio zemlje zauzeti. ¹⁶²⁾

Prema tome, ovaj neposredan izvor — papa je o Kulinovoj provali obaviješten posredstvom Emerikovih poslanika — pokazuje u pravom svjetlu odnos bana i ugarskog kralja. Kulin ne samo da nije ugarski vazal on nije ni zavisnik od ugarskog kralja. Naprotiv, javlja se kao njegov dostojni suparnik i upada u Srbiju, koju Emerik tada smatra svojom zemljom.

No, što Kulin znači tada za Bosnu i u Bosni doznajemo posredno s »heretičkog zbora« na Bilinom polju u travnju 1203. g. »Priori« bosanskih heretika odriču se svoga naučavanja u nazočnosti ne samo spomenutog papina poslanika Ivana nego i »presente bano Culino domino Bosne«. ¹⁶³⁾ Stilizacija teksta ne dopušta sumnje u to radi li se o ugledu ili časti! Da je, naime, pisar htio kazati da je Kulin gospodin, onda bi odabrao drugačiji poredak riječi. Rekao bi: presente domino Culino, bano Bosne«. Prema tome, Kulin uzima naslov »gospodina« da pokaže kako je njegova vlast nad Bosnom jača od banske. Uostalom, da to nije samo ukras dodan Kulinovoj banskoj vlasti potvrđuje i sam Emerik, koji pišući Inocenciju III ističe da je zapečaćene članke s Bilina polja dao »domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat«. ¹⁶⁴⁾ U istom Emerikovom pismu uzalud tražimo i najmanji trag Kulinova vazalskog

¹⁵⁹⁾ CD III, str. 14—15.

¹⁶⁰⁾ F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 167.

¹⁶¹⁾ Već Emerikovo pismo upućeno papi u početku 1203. g. pokazuje da je kralj uzeo spomenuti naslov.

¹⁶²⁾ Na to je pismo, inače ođavno poznato, nedavno upozorio S. Čirković, *Jedan prilog o banu Kulinu*, IČ IX—X, 1959, str. 71—77.

¹⁶³⁾ CD III, str. 24.

¹⁶⁴⁾ CD III, str. 37.

odnosa prema ugarskom kralju.¹⁶⁵) Upravo protivno, jer Emerik piše kako poslanik Ivan vodi dvojicu glavnih heretičkih predstavnika »iz zemlje Kulina bana« (in terra Culini bani) i kako je Kulinovu sinu naložio da sve ono što rimska crkva traži »in terra sua faciat inviolabiliter observari«.

Čini se, prema tome, da Emerikova uloga pri svladavanju heretičkih zabluda nije odraz njegova političkog položaja u Bosni ili nekoga njegovog posebnog odnosa prema Kulinu. Papinski poslanik, nipošto slučajno, naziva Emerika »christianissimus rex«¹⁶⁶), a i kralj sam, pišući Inocenciju III smatra sebe najodanijim sinom svete majke crkve.¹⁶⁷)

Prema tome, Emerik ne pokreće ništa koje može pokrenuti bilo kakav »križarski rat« na Kulinovu Bosnu. »*Domini Bosne*«, tj. Kulin i njegov sin sami uređuju svoje odnose s Rimom, a prvaci heretika daju svoju izjavu bez pritiska Arpadovića. Emerik, unatoč tome što je »najkršćanskiji« vladar, samo izdaleka prati heretički bosanski pokret i najzad mora oću i sinu priznati »gospodstvo« u sebi zaista nedostižnoj Bosni.

4. DA LI JE BOSNA DOISTA U XIII STOLJEĆU »PODNOŽJE UGARSKE DRŽAVE«?

Općenitom uvjerenju starije hrvatske historiografije da je Bosna u drugoj polovici XIII st. potpuno ugarska zemlja nije se, na žalost, ni novija literatura pokušala oprijeti. Naprotiv, Bosna je tada neka čudna vazalna zemlja koja ima potpunu »unutrašnju samostalnost«, iako su njezini banovi ugarski vazali!

Da bismo bili u stanju izreći svoj sud o odnosu ugarskih vladara prema banovima u XIII st., vratit ćemo se, kao i uvijek do sada, na izvore.

Izdvojimo li namjeravane »kaznene ekspedicije« protiv Bosne u prvoj polovici XIII st. ostaje doduše tek nekoliko izvora, ali oni su vrlo dragocjeni. To su, prije svega, tri vrlo važna pisma pape Grgura IX upućena istoga dana, tj. 10. listopada 1234. g. na tri različite adrese: prvo, *nobili viro Ninosclavo duci de Bosna*, drugo *Colomanno regi* i treće *dominikancima »de Bosna«*.¹⁶⁸) Ne može biti nikakve sumnje da su adrese slučajno izabrane! Ninoslav nije nenamjerno nazvan *vladarom*, kao ni Koloman *kraljem* ili *Prijezda* — koji je spomenut u trećem pismu — *banom*.

¹⁶⁵) Papin poslanik Ivan, javljajući papi o stanju crkve u Kulinovoj Bosni piše »quod in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est« (CD III, str. 36). Potrebno je, nastavlja poslanik, postaviti i više biskupa u toj zemlji »quia regnum est ipsius adminus dietarum decem et plus« (CD III, str. 36).

¹⁶⁶) CD III, str. 36.

¹⁶⁷) CD III, str. 36—37. »Nos tamen, quem inter devotos filios eadem ecclesia spiritualibus fovet et amplectitur, ipsius honori et utilitati pre ceteris potius ac devotius pro posse nostro cupimus intendere«.

¹⁶⁸) CD III, str. 388—390.

Papina adresa Ninoslavu nužno za sobom povlači zaključak da Ninoslav tada nije ban. Kako ne može biti niti rex, moguće je jedino da je Ninoslav tada za sebe u Bosni upotrebljavao naslov koji će oko te godine nositi i u zakletvi dubrovačkom knezu Žan Dandolu, naime, *veliki ban!*¹⁶⁹⁾ Za naše je zaključivanje neobično važno da papa i u pismu Kolomanu i dominikancima naziva Ninoslava »dux de Bosna«. Prijezda je ban, a taj će naslov nositi Prijezda kad se u pratnji Ninoslava spušta u Dubrovnik. I sadržaj Grgurovih pisama svjedoči da terminologija nije nasumice odabrana. Pismo Ninoslavu odgovor je na njegov, Ninoslavov prosvjed upućen papi zbog Kolomanova odnosa prema velikom banu. Ninoslav je, bez sumnje, pisao papi o svom »obraćenju«, jer Grgur IX postupa s njim kao s pravim sinom svete rimske crkve. Papa prima bana i njegovu zemlju (personam et terram tuam de Bosna) u osobitu zaštitu i veseli se što je iz tmine doveden na svjetlost istine. Neka se, dakle, nitko ne usudi Ninoslava, *tako dugo dok je katolik* (te in fide catholica permanente) smetati u njegovoj zemlji, koju su, kako on tvrdi (sicut asseris), od davnine mirno posjedovali tvoji herezom zaraženi preci. Ali, neka ušćuva i pravo »dragog nam u Kristu sina ugarskog kralja«.¹⁷⁰⁾

S namjerom da pomogne Ninoslavu, papa se isti dan obraća i hercegu Kolomanu izlažući mu tužbe »plemenitog muža Ninoslava, bosanskog vojvode«. Ninoslav se, naime, tuži da su njegovi heretički preci po svojoj volji dijelili županije i sela u svojoj zemlji (comitatus et alias vilals terre sue), a on, premda je napustio herezu i istjerao heretike, ne može činiti isto. Drugi, naime, protiv njegove volje drže njegovu zemlju. Zato papa opominje i moli Kolomana neka na korist vjere i zator hereze poštuje taj stari običaj kako bi ga i on mogao pohvaliti.¹⁷¹⁾

¹⁶⁹⁾ CD III, str. 427 (ban bosanski veliki).

¹⁷⁰⁾ CD III, str. 388. »Te igitur sincere caritatis brachiis amplexantes, personam et terram tuam de Bosna cum omnibus bonis, que impresentiarum rationabiliter possides, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio communimus, districtius inhibentes, ne quis te in fide catholica permanentem super eadem terra, quam, sicut esseris, progenitores tui qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti ab antiquo pacifice possederunt, presumat indebite molestare, iure carissimi in Christo filii nostri illustris regis Ungarie semper salvo«.

¹⁷¹⁾ CD III, str. 388—389. »Dilecto filio nobili viro *Ninosclavo duce de Bosna* nobis innotuit referente, quod cum progenitores sui de antiqua consuetudine comitatus et alias villas terre sue concesserint et abstulerint quibuscumque, prout eis proprie voluntatis arbitrium suggerebat, eo nuper ab heresi ad fidem catholicam, domino faciente, converso et hereticos expugnante, detentores comitatum et aliarum terrarum ducatus sui predictae consuetudini refragantur, comitatus et terras easdem contra voluntatem eius temere detinendo. Quare nobis humiliter supplicativ, ut cum ipse deterioris conditionis esse non debeat, quam dicti progenitores eiusdem qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti, super hoc adeses sibi favore benivolo dignamur. Quocirca serenitatem tuam rogamus, monemus et hortamur in domino, quatinus consuetudinem ipsam, sicut est ab antiquis temporibus approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum facias firmiter observari, ita quod serenitatem tuam dignis exinde laudibus commendemus«.

Treće Grgurevo pismo pisano je dominikancima.¹⁷²⁾ »Dragi naš sin, plemeniti muž Ninoslav, vojvoda bosanski nam je izložio, a mi smo ga rado saslušali i veselimo se«, kaže papa u početku pisma, da se nedavno (nuper) plemeniti muž »Ubanus« zvan Prijezda, njegov, tj. Ninoslavov rođak, »od nečistoće heretičke opačine vratio čistoći katoličke vjere te je na nagovor samog vladara (suadente duce prefato) predao vama, dakle dominikancima, svoga sina kao taoca. Budući da Ninoslav tvrdi (sicut idem dux asserit) da o Prijezdinoj vjeri više ne može biti sumnje — jer vjerno progoni heretike — neka se dominikanci najprije uvjere da li je Prijezda potpuno obraćen, a zatim neka mu vrate sina.¹⁷³⁾

Pisma su papina sadržajno tako dobro povezana da već sada daju odgovor na neka pitanja koja nas zanimaju. Očito je da je Ninoslav kao »veliki ban« ili »dux« zaštitnik svom rođaku Prijezdi, koji je »običan« ban. Ugarski kralj tvrdi da ima u Bosni neko pravo, ali to nije »stari običaj« prema kojem sami bosanski vladari odlučuju o svojim zemljama i selima. To može biti samo ono isto pravo koje je imao i Emerik, naime, pravo uništavanja bosanskih heretika.¹⁷⁴⁾ Inače papa ne bi Kolomana opominjao da Ninoslavu vrati njegova prava. Ni jedna riječ u ovim papinskim pismima ne upućuje na zaključak da je Ninoslav tada vazal ugarskog vladara.

Međutim, da li su njegov položaj promijenili »križarski ratovi« koji su prema Klaiću »uz neke stanke« trajali od 1234. do 1239. g.? Klaić misli da je Koloman tada pobijedio bana Ninoslava i Bosnu pregazio te se preko pregažene zemlje spustio u Hum.¹⁷⁵⁾ Ćirković je istog mišljenja. Obojica se pozivaju na: 1. papinska pisma Kolomanu, zagrebačkom i bosanskom biskupu; 2. na darovnicu kojom Andrija poklanja Kolomanu Ninoslavovu Bosnu; 3. na zahvalu bosanskog biskupa Ivana na časti, jer da ga tište »ratni trudovi«; 4. na »obraćenje« usorskog kneza Sibislava i njegove majke i 5. na imenovanje Ponse bosanskim biskupom. Šest Grgurovih pisama pisano je od 14. do 17. listopada 1234. g.¹⁷⁶⁾

a. Pismo Grgura IX »najdražem sinu« Kolomanu¹⁷⁷⁾ puno je najprije hvale što je pristao na to da svoje snage okrene protiv heretika.

¹⁷²⁾ Adresa je doduše naslovljena »dilectis filiis fratribus predicatoribus de Bosna«, ali je prema kasnijoj prepisci vidljivo da je riječ o dominikancima u Ugarskoj.

¹⁷³⁾ CD III, str. 389. »Dilectus filius nobilis vir Ninosclavus dux de Bosna nobis exposuit et nos libenter audivimus et gaudemus, quod vestre sollicitudinis studio procurante nobilis vir Ubanus dictus Priesda consanguineus eius nuper ab immunditia pravitatis heretice rediit ad catholice fidei puritatem et ut in illa stabilis perseveret, suadente duce prefato, filium suum vobis obsidem assignavit. Verum quia de fide ipsius iam non debet, sicut dux idem asserit, dubitari, cum puram et simplicem et devotionem eiusdem erga sanctam ecclesiam iam non argumenta sed experimenta demonstrent, dum in prosequendis hereticis fideliter elaborat, nobis pro parte sua fuit humiliter supplicatum, ut dictum obsidem sibi restitui faceremus«.

¹⁷⁴⁾ Odnosno »iurisdictionis temporalis« iz ranije spomenutog Inocencijeva pisma.

¹⁷⁵⁾ N. dj., str. 72—73.

¹⁷⁶⁾ CD III, str. 415—419.

¹⁷⁷⁾ CD III, str. 415.

Neka se, dakle, tako snažno uputi »versus partes Sclavonie« da se i drugi povedu za njegovim primjerom.¹⁷⁸⁾ Jer koliko se njegovom vrlinom poveća broj vjernika, toliko će se povećati i njegova uzvišenost, imat će zaštitu apostolske stolice i vječno blaženstvo. Pismo piše isti papa koji se točno pred godinu dana obratio i Ninoslavu i Kolomanu, dakle pozna prilike u Bosni. Ali, u ovom pismu *on ne misli na Bosnu*, niti je spominje! Prema tome, na osnovi ovoga pisma ne smijemo tvrditi da je Koloman namjeravao pokrenuti križarski rat protiv Ninoslava.

b. Grugur IX daje hercegu Kolomanu dopuštenje — pošto ga je on sam na to zamolio — da smije u zemljama koje su pod interdiktom slušati misu. Papa mu dopušta, ali tek pošto istjera izopćene i zatvori vrata, tada neka mu šapćući služe misu!¹⁷⁹⁾ Ni to se pismo ne odnosi na Ninoslavovu Bosnu, nego na Andrijinu Ugarsku.

c. Adresa trećeg pisma neobično je zanimljiva: *fratri (Johanni) episcopo bosnensi contra hereticos Sclavonie predicanti!* Papa dopušta biskupu da križarima koji idu »contra hereticos in Sclavonie partibus constitutos« podijeli oproste.^{179a)} Ponovno o Bosni i o Ninoslavu ni riječi.

d. U novom pismu hercegu Kolomanu papa prima hercega u zaštitu svoju i sv. Petra, jer je uvjeren da će se herceg još s većim žarom boriti protiv heretika ako mu apostolska stolica dâ što više milosti.¹⁸⁰⁾

e. O Kolomanovim namjerama obaviješten je i zagrebački biskup. Papa mu, naime, piše da je Koloman uzeo znak križa i »*proposuit hereticos de Sclavonie partibus in manu forti et brachio extento viriliter extirpare*«. Zato ga je, kaže, i uzeo u zaštitu.¹⁸¹⁾

f. Peto papino pismo upućeno je bosanskom biskupu Ivanu. Doznajući za njegove vrline, papa ga je imenovao »biskupom i pastirom« nadajući se da će u svojoj biskupiji i u susjednim mjestima iskorijeniti herezu. Zato mu i nalaže i zapovijeda da u tome »*sic efficaciter et solerter intendas*«. Da bi mogao u svom poslu što bolje uspjjeti, neka »*universis*

¹⁷⁸⁾ »... te versus partes Sclavonie ita magnanimiter et potenter accingas, quod et alii huiusmodi sanctitatis opus animo prompto suscipiant...«.

¹⁷⁹⁾ »... te versus partes Sclavonie ita magnanimiter et potenter accingas, quod interdicto deveneris, nominatim interdictis et excommunicatis exclusis, non pulsatis campanis, clausis januis et voce suppressa, tibi divina facias celebrari, dummodo causam non dederis interdicto«. Zanimljiv je upravo ovaj završetak pisma prema kojemu se vidi da se Kolomanova molba ne može odnositi na Bosnu, nego je herceg ustao u obranu svoga oca i zbog toga je i na njega pala sumnja »hereze«, a prema tome i kazna izopćenja.

^{179a)} CD III, str. 416.

¹⁸⁰⁾ CD III, str. 417. »Hinc est, quod te affectionis paterne brachiis amplexantes, personam tuam cum omnibus bonis tuis que in presentiarum rationabiliter possides sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio confirmamus, districtius inhibentes, ut dum pro reverentia redemptoris contra hereticos persistiteritis debellandos, nullus super bonis eisdem te presumat indebite molestare«.

¹⁸¹⁾ CD III, str. 417—418.

catholicis per regnum Ungarie constitutis, qui ad commonitionem tuam crucis assumpto caractere ad hereticorum exterminium se accinxerint«, podijeli oprost koji inače dobivaju hodočasnici koji idu u Svetu zemlju.¹⁸²⁾

g. Zato je i posljednje papino pismo pisano »križarima protiv heretika Sklavonije u ugarskim stranama« (crucesignatos contra hereticos Slavonie in partibus Ungarie constitutos).¹⁸³⁾ Budući da namjeravaju ići u Sklavoniju boriti se protiv heretika, papa na njihovu molbu određuje »ut postquam arripueritis iter peregrinationis huiusmodi«, primit će njegovu zaštitu. Pismo istog sadržaja upućeno je i zagrebačkom biskupu.

Sva papina pisma bez razlike govore o križarskom ratu kao o *buđućem pothvatu* na koji se spremaju ugarski križari *pod vodstvom hercega Kolomana i bosanskog biskupa!* Očito je dakle da *biskup Ivan nije ni pošao u Bosnu!* Ta on namjerava križarski rat voditi iz Ugarske. Osim toga, u svim je pismima riječ o križarskom ratu u »Sklavoniji«, a ni jednom se ne spominje Ninoslavova Bosna.

Posljednja tri Grgurova pisma pisana još za života Andrije II i datirana 9. VII i 20. IX 1235¹⁸⁴⁾ sadržajno se nadopunjuju s prethodnima.

Iskazujući hercegu Kolomanu posebnu milost, Grgur IX mu apostolskom vlašću potvrđuje »concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo tibi liberaliter factam«, jer on zna da je ta »koncesija« zakonski i brižno učinjena.¹⁸⁵⁾

Papi se, dakako moglo s ugarskog dvora pisati svašta. Važno je uvjeriti ga kako i otac i sin imaju još uvijek ozbiljne namjere da se u Bosni pozabave pitanjem heretika. Otac je za tu svrhu ustupio sinu »zemlju Bosnu«. Nije mu, razumije se, dao ni banatus, ni ducatus, nego terram! Taj akt, gledamo li na njega s državnopravnog stajališta, ne znači ništa. On ne bi davao Kolomanu, sve da je i bio ostvaren, nikakva prava nad Bosnom. Najzad, kako bi Andrija II mogao dati ono što tada nije imao?

Da su otac i sin zajedno s bosanskim biskupom — koji je još uvijek u Ugarskoj — kupovali papu svjedoči novo Grgurovo pismo poslano još istog mjeseca. Papa se obraća bosanskom biskupu, priorima ostrogonskih franjevac a i dominikanaca *zabranivši im* da izvrše i objave nad Andrijom II »sentencije«, tj. izopćenje o kojemu mu je govorio njegov poslanik.¹⁸⁶⁾

Treće i posljednje Grgurovo pismo stvarno je blagi ukor bosanskom biskupu koji nije otišao u Bosnu. Taj zaključak proizlazi, prije svega, iz arenge: Kristov vojnik treba da ratuje do kraja »quia non pugne sed victorie, non incipientibus sed perseverantibus dominus dat coronam«!

¹⁸²⁾ CD III, str. 418.

¹⁸³⁾ CD III, str. 419.

¹⁸⁴⁾ CD III, str. 443—444.

¹⁸⁵⁾ CD III, str. 443.

¹⁸⁶⁾ CD III, str. 443—444. »Cum venerabilis frater noster (Jacobus) Prenestinus episcopus tunc apostolice sedis legatus discretioni vestre commiserit denuntiationem sententiarum suarum quas in carissimum in Christo filium nostrum A(ndream) illustrem regem Ungarie duxerit promulgandas, presentium vobis auctoritate mandamus, quatenus sine speciali mandato nostro super hoc nullatenus procedatis«.

Stoga se ne pristoji biskupu da traži dopuštenje da se povuče, jer ako je na sebe uzeo križ da se bori i borio se i ako ga ratni napori pritiskuju, ljubav prema Bogu i povjerenjenu crkvi od njega zahtijevaju da se sve do smrti ne povuče od povjerene službe. Papa mu, zatim, citira primjere svetaca koji se nisu bojali umrijeti za Krista! Na kraju mu zapovijeda »quatenus a cessionis petitione desistens et ecclesiam tuam non desinens salubriter gubernare, sic hereticos et alios fidei catholicam impugnantes viriliter et potenter impugnes«, jer će samo tako zaslužiti mjesto u »nebeskoj palači«. ¹⁸⁷⁾

Čini se, prema tome, da za Andrijina života ništa nije poduzeto protiv Bosne, iako je herceg Koloman jedno vrijeme imao ozbiljnu namjeru da povede križarski rat. Bezizglednost svog položaja najbolje shvaća bosanski biskup Ivan, koji odustaje i predaje službu i prije nego što je ugarske križare poveo na heretike. Ustupanje Bosne hercegu Kolomanu prividna je zamka za papu koji zbog velikodušnosti ugarskog kralja zaboravlja na njegov grijeh i oslobađa ga od kazne izopćenja.

Doduše, nije poznato što se u to vrijeme zbiva u Bosni, ali nema dokaza da se u njoj vodi bilo kakav križarski rat. Sačuvana su samo tri pisma, ponovno od pape Grgura IX, upravljena *ugarskim prelatima* i *Ani*, udovici bosanskog bana Stjepana. ¹⁸⁸⁾ Iz njih doznajemo da je »nobilis vir Sibislaus kenescius de Woscora, natus quondam Stephani bani de Bosna« bio među heretičkim vladarima u bosanskoj dijecezi *katolik* — quasi *lilium inter spinas* — i zato ga papa uzima u svoju osobitu zaštitu. Javlja, dakle, ugarskim prelatima neka ga puste u miru. Neke na isti način postupaju sa Sibislavovom majkom, jer je i ona čista kao ljljan. U oba je pisma dodatak o pravu ugarskog kralja, isti onaj koji smo ranije našli u pismu Ninoslavu. Kako papa piše da su knez Sibislav i njegova majka pravovjerni, a njihova »čistoća« nije rezultat straha pred križarima, smijemo zaključivati da je usorski knez i prije namjeravanog križarskog rata bio katolik. Nije isključeno da se upravo zato što je doznao za namjeravanu križarsku akciju na ugarskom dvoru obratio papi za potvrdu o svojoj »čistoći«. Papa zato o svemu piše ugarskim prelatima. ¹⁸⁹⁾

Prema tome, na osnovi sačuvanih dokumenata smijemo tvrditi samo toliko da su od 1233. g. dvije zemlje — *Bosna Ninoslava* i *Prijezde* i *Usóra* kneza Sibislava i njegove majke — »registrirane« u Rimu kao *pravovjerne* i *katoličke*, a to drugim riječima znači da je ugarska križarska akcija pro-

¹⁸⁷⁾ CD III, str. 444—445.

¹⁸⁸⁾ CD IV, str. 16—18.

¹⁸⁹⁾ Prvo pismo je upućeno ostrogonskom nadbiskupu Robertu, pečujskom biskupu kao i ostrogonskom prepozitu, a treće istom Robertu »et eius collegis«. Adresa se, dakle, odnosi na metropolitu i pečujskog biskupa na čijem se području tada nalaze posjedi bosanske biskupije. Ne čini nam se slučajnim da upravo u to vrijeme, dakle 1235. g., pečujaska biskupija zahtijeva od Andrije II da potvrdi granice njezine dijeceze u Slavoniji, kao i njezino pravo desetine (CD III, str. 445). Nije isključeno da su tek tada učvršćene istočne granice zagrebačke biskupije. U svakom slučaju pečujaska biskupija je uspjela uvjeriti vladara da se njezina jurisdikcija proteže i nad požeškom i nad vukovskom županijom tako da je zagrebačka dijeceza ostala stisnuta između Sloboštine i Sutle.

tiv njih nemoguća. Zato se na ugarskom dvoru i u bosanskoj biskupiji u Ugarskoj govori u to vrijeme o križarskom ratu u »Sklavoniji«, a ne o Bosni ili protiv Bosne.

Stoga se ne može prihvatiti kao istinit Kolomanov izvještaj Grguru IX o hercegovoju, tobože uspješnoj akciji u Bosni. Koloman se prije 26/IV 1238. g. hvali papi da je s mnogo napora (*non absque multis laboribus*) »zemlju Bosnu... izveo na put katoličke čistoće«. ¹⁰⁰⁾ Uostalom, Kolomanova neistinita samohvala nije slučajna. Grgur IX mu je s pravom mogao prigovoriti da je on najviše kriv što križarski rat nije pokrenut, a i u pitanju bosanskog biskupa nije bio tako nedužan. No, papi i tako ne preostaje drugo nego da prihvati Kolomanov izvještaj takav kakav jest i da poduzme nove korake zbog još uvijek neriješenog pitanja bosanskog biskupa. obraćajući se tek u travnju 1238. kumanskom biskupu Teodoru, papa ga uvjerava kako je u očišćenoj Bosni potrebno iznova zasaditi kršćanstvo, a to bi mogao učiniti »drugi sin« i brat *dominikanac Ponsa*. Zato neka Teodor po papinskoj zapovijedi, ukoliko nema kanonske zapreke, odredi Ponsu »za biskupa i pastira« i neka mu povjeri upravu u duhovnim i svjetovnim poslovima. Vrlo je važan nastavak papina pisma: ako Ponsa odbije u toj stvari pokoriti se, neka ga na to natjera i pošto položi zakletvu (prema tekstu koji papa šalje u buli), neka zatraži posvećenje. Čim Ponsa položi zakletvu, neka je Teodor po posebnom poslaniku pošalje u Rim, jer papa želi da do daljne odredbe bosanski biskup bude podložan »samo apostolskoj stolici« (*solī apostolice sedi*). Osim toga, neka mu Teodor zapovijedi da se pobrine i za »zemlju Hum« (*de terra Cholim*) koju je Koloman također »očistio«. Uostalom, Teodor će se nakon što ga postavi i uvede u čast, pobrinuti da se osnuje kaptol buduće stolnice i da svećenstvo prima desetine i prvine. ¹⁰¹⁾ Na kraju pisma papa dodaje: ukoliko se njegov prijedlog za imenovanje Ponsa ne bi mogao provesti, neka Teodor nađe neku drugu zgodnu osobu koja bude mogla nositi takav teret i čast.

Grgur IX je, ipak, razabrao da Kolomanov izvještaj o uspjesima u Bosni nije bio istinit. Ugarski su se prelati doduše složili s tim da Ponsa bude biskup, ali nisu učinili ništa da mu osiguraju prihode i tako omogućue pristojan odlazak u Bosnu. Potkraj 1238. g. šalje Grgur IX ponovno nekoliko pisama u Ugarsku u kojima izražava svoje nezadovoljstvo. Ostrogonskom nadbiskupu Robertu nalaže neka pomogne bosanskom biskupu,

¹⁰⁰⁾ CD IV, str. 51. »...filius noster Colomannus rex et dux Sclavorum illustris, sicut eiusdem insinuatione percepimus, terram Bosne, deletis tamen pravitatis hereticę maculis, non absque multis laboribus deduxit ad lucem catholice puritatis«.

¹⁰¹⁾ CD IV, str. 57. »Ceterum quod ipse, postquam loco *prefuerit*, necnon *instituendi per te prepositus et capitulum future cathedralis ecclesie*, ac terre clerus in decimis et primitiis vel aliis *percipere debebant*, deliberatione sufficienti *preambula statuas prout secundum deum videris expedire*«. Prema ovom dijelu Grgurova pisma, jasno proizilazi da u Bosni još nije osnovana stolnica, ni kaptol uz nju, što je lako shvatiti uzme li se u obzir da je bosanski biskup tada u Ugarskoj. Stoga, po mom uvjerenju, nije točna Klaićeva tvrdnja koja se od njega provlači historiografijom da su odmah u početku Kolomanova »križarskog rata« osnovani i katedrala i kaptol Sv. Petra te da je herceg upravo radio na tome da biskup dobije desetinu Usore, Soli i Donjih Krajeva (n. dj., str. 74).

jer je Bosna još uvijek heretička. Bosanski je biskup odviše siromašan, a upravo je njemu povjerio *poslaničku službu u bosanskoj biskupiji* (cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus). Biskupu je potrebna potpora (subsidium) kako bi mogao izvršiti povjereni posao.¹⁹²⁾ Pismo istog sadržaja upućeno je i drugom ugarskom metropoliti, naime, kakočkom nadbiskupu i njegovim sufraganima.

Isti dan piše Grgur IX i Kolomanu. On ga u vrlo oprezno pisanom pismu hvali što nastoji iz Bosne istjerati heretike¹⁹³⁾ i ništa više.

Međutim, u pismu pečujskim dominikancima papa daje oduška svom nezadovoljstvu. »Dux Bosne«, je nedostojan »božje milosti«, jer je, kako čuje, ponovo upao »u bespuće zablude«. Budući da je onda dok se još prikazivao pravovjieran, ostavio kod vas — dakle kod pečujskih dominikanaca — »kako kažu, neki novac za izgradnju katedrale u krajevima Bosne«, neka ga oni, ako je to točno, odmah predaju Ponsi. Neka bosanskom biskupu djelotvorno pomognu.¹⁹⁴⁾ Iz drugog papina pisma još doznajemo da se kod istih dominikanaca nalazi još jedan »depozit«, naime, novac bana Jule, koji im je predao herceg Koloman. Neka varadinski opat posreduje da se i taj novac preda Ponsi.¹⁹⁵⁾

¹⁹²⁾ CD IV, str. 64. »Cum igitur ad hoc terre Bosne, que usque ad hec tempora pertulit heretice pravitatis opprobrium in redemptoris iniuriam et periculum animarum de venerabili fratre nostro (Ponsa) episcopo Bosnensi... provideri fecerimus, ut eius exemplis et meritis, auctore deo, ad status gratiam redeat salutaris, fraternitatem vestram, sicut attente possumus, exhortamur, per apostolica vobis scripta mandantes, quatinus eidem paupertate nimia pregravato, cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus, pro divina et nostra reverentia illud de bonis vestris impendatis, postposita difficultate, subsidium, per quod super sollicitudine sibi credita effectum consequi valeat exoptatum...«.

¹⁹³⁾ CD IV, str. 65.

¹⁹⁴⁾ CD IV, str. 65—66. Indignum se gratia... dux Bosne constituens, quam in eo circa ipsam clementia dei fecerat, quod pravitatem contempnens hereticam, ad catholicam rediit unitatem, in erroris invium, sicut accepimus, dampnabiliter est relapsus. Verum cum idem, quando fidelis et devoti faciem pretendebat, quandam apud vos *pro cathedrali ecclesia construenda in Bosne partibus deposuerit*, ut dicitur, pecunie quantitatam, mandamus, quatenus, si ita est, ipsam venerabili fratri nostro (Ponse) episcopo Bosnensi in opus huiusmodi ac alia que negotio fidei oportuna fuerint convertendam, postposito difficultatis obstaculo, integre assignetis; alias eidem episcopo, cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus, super sollicitudine sibi credita sic efficaciter assistentes, quod deum vobis reddatis in hac parte propitium et nos super hoc providere aliter non coacti teneamur ad opera gratiarum«. Pismo ugarskim dominikancima potvrđuje prijašnje papino priznanje da u Bosni zapravo još ništa nije učinjeno. Papa osuđuje Ninoslava kao ponovnog heretika, ali bit problema će biti, po svoj prilici, na drugoj strani. Nameće se, naime, misao da se Ninoslav opire organizaciji katoličke crkve u svojoj zemlji prije svega zbog toga što *treba da je vodi ugarsko svećenstvo!* Kao svaki mudar vladar, on želi svoju crkvu i svoje svećenstvo, a ako to ne može postići — jer su papa i ugarsko svećenstvo poduzimali korake u sasvim drugom pravcu — onda radije zatvara svoju zemlju ne puštajući u nju imenovanog bosanskog biskupa.

¹⁹⁵⁾ Varadinski se opat treba pobrinuti »quatinus bona que pro redemptione votorum cruce signatorum Ungarie contra hereticos diocesis eiusdem sunt habita, vel haberi poterunt in futurum, fideliter colligi faciens, ipsa prefato assignes episcopo, in huiusmodi utilitatem negotii convertenda« (CD IV, str. 67). U početku pisma papa ponovno priznaje opatu da je Ponsi povjerio poslaničku službu u Bosni kako bi mogao suzbijati heretike, pa je to novi dokaz da Ponsa ni nekoliko mjeseci nakon imenovanja nije pošao u Bosnu.

Ipak Grgur IX ne namjerava pisati Ponsi čistu istinu o stanju hereze u Bosni. On biskupa, naprotiv, uvjerava kako je ondje, zahvaljujući Kolomanu, uspostavljeno kršćanstvo i zato se on nada (*spes nostra sit*) da će biskup tu zemlju potpuno očistiti od hereze. Neka biskup opominje vjernike po Ugarskoj da se muški i snažno pokrenu na suzbijanje hereitičke kuge. A papa će križare posebno zaštititi, dok Ponsi daje posebnu vlast koju je imao i njegov predšasnik.¹⁹⁶⁾

Koloman se tek nakon godine dana ponovno javlja papi.¹⁹⁷⁾ No, po svemu izgleda da Koloman i nije imao neke posebno dobre vijesti i zato ga papa opet hvali što namjerava boriti se protiv heretika.

O čemu je zapravo riječ, doznajemo iz ostalih Grgurovih pisama: Ponsi i »kaptolu sv. Petra u Bosni« (*capitulum sancti Petri in Bosna*) i prioru dominikanaca u Ugarskoj.¹⁹⁸⁾ Ponsa se, naime, sam obratio papi moleći ga da njemu i kaptolu potvrdi Kolomanove darovnice, što papa rado čini.¹⁹⁹⁾ A dominikanskog priora poziva da nekoliko svoje braće pošalje u Bosnu, jer je iz Kolomanova pisma razabrao da se njegovim marom »in terra Bosne extirpari hereses et fidei catholice inceperint funiculi dilatari«!²⁰⁰⁾ Budući da papino pismo iz 27. XII 1239.²⁰¹⁾ ima potpuno isti sadržaj kao i njegovo pismo godinu dana ranije »bosanskim dominikancima«, nema sumnje da se u Bosni ništa u međuvremenu nije promijenilo. Ninoslav očito nije pustio bosanskog biskupa u svoju zemlju, a pečujski dominikanci ili nisu imali Ninoslavov »depozit« ili ga nisu htjeli dati bosanskom biskupu. Ne može se također mimoći činjenica da papa za Ponsino imenovanje upotrebljava iste riječi kao potkraj 1238. g. kad je dominikancima prvi puta javio da je biskupu povjerio »legacionis officium«. Kako je ovo pismo poslano »bosanskim dominikancima«, a prijašnje pečujskim, nije isključeno da papa namjerno zove spomenute dominikance bosanskima, kao što to, uostalom, čini i u gore navedenom pismu kad piše kaptolu sv. Petra — u Bosni! Zatvarajući oči pred očitim neuspjehom čitave akcije, papa zove i *kaptol, biskupa i dominikance bosanskima kao da se doista nalaze u Bosni!*

Tako crkvena politika Kolomana, Bele IV i pape Grgura IX u Bosni doživljava potpuni slom. Ninoslav čvrsto zatvara svoju zemlju i zato ga papa — kojemu drugo i ne preostaje — ponovo naziva heretikom. No, i

¹⁹⁶⁾ CD IV, str. 67—68.

¹⁹⁷⁾ CD IV, str. 93—94.

¹⁹⁸⁾ CD IV, str. 94—95.

¹⁹⁹⁾ CD IV, str. 94. »Eapropter carissimi in domino frater et filii, vestris iustis postulationibus inclinati, possessiones et alia bona vestra vobis a karissimo in Christo filio nostro C(olomano), rege illustri, duce Sclavonie et aliis Christi fidelibus pia devotione collata, sicut ea omnia iuste ac pacifice obtinetis, vobis et per eos ecclesie vestre auctoritate apostolica concedimus et presentis scripti patrocinio communimus«.

Premda je iz dosadašnjih Grgurovih pisama vidljivo da *kaptol Sv. Petra nije u Bosni*, papa kao da se to njega ne tiče, adresira pismo i biskupu i kaptolu »u Bosni«. Posjedi koje je Koloman dao biskupiji i kaptolu, *dakako u Slavoniji*, poslužiti će sastavljaču tobožnje Ninoslavove darovnice iz 1244. g. kao jedina istinita jezgra njegove krivotvorine.

²⁰⁰⁾ CD IV, str. 95.

²⁰¹⁾ CD IV, str. 95.

takvo tiho papino negodovanje izraženo je samo u pismu ugarskim dominikancima. O tome se papa, naravno, ne usudi pisati ugarskom kralju, a kamoli pozvati na odgovornost samog »bosanskog vojvodu«!

Međutim, s novim papom Inocencijem IV položaj se bosanske biskupije mijenja. Prije svega, papi se sredinom 1246. g. javio bivši bosanski biskup Ivan, a i ugarski dominikanci tražeći da im papa dâ posebno pravo u borbi protiv heretika.²⁰²⁾

U to vrijeme počinje i borba kaločkog nadbiskupa za bosansku biskupiju. Da postigne svoj cilj, ugarski se prelat ne ustručava ponoviti svoje optužbe protiv dubrovačkog nadbiskupa.²⁰³⁾ Kaločki nadbiskup Benedikt se nudi papi da će protiv bosanskih heretika povesti križarski rat. Oduševljen, Inocencije IV mu daje pravo da raspolaže s imanjima nevjernika, a zatim ga imenuje svojim legatom.²⁰⁴⁾ Početkom 1247. g. pozdravlja papa ideju Bele IV, koji je također odlučio poći protiv heretika.²⁰⁵⁾

Obećanja o ratu na heretike nisu ostala bez posljedica. Kaločki nadbiskup i bosanski biskup idu pred papu da ga uvjere kako bosanska biskupija ne pripada rimskoj crkvi! Treba je, naprotiv, podložiti kaločkoj crkvi, jer je kaločki nadbiskup vrlo mnogo za nju učinio. I papa najzad pristaje.²⁰⁶⁾

Podvrgavanje bosanske biskupije kaločkoj metropoli bez sumnje je vrlo neugodno iznenadilo Ninoslava. Tako dugo dok je bosanski biskup bio papin sufragani, i to s boravkom izvan njegove zemlje, ban se nije trebao mnogo uzbuđivati. Promjena vrhovništva mogla se vrlo neugodno upotrijebiti protiv njega. Ninoslav zato šalje Inocenciju IV vjerodostojna svjedočanstva o čistoći svoje vjere²⁰⁷⁾, našto papa obustavlja namjeravanu akciju protiv njega. Kaločkom nadbiskupu Benediktu je zapovijedeno da ne istupi protiv Ninoslava, bar tako dugo dok papa ne dobije izvještaj

²⁰²⁾ CD IV, str. 295—296.

²⁰³⁾ CD IV, str. 297—298.

²⁰⁴⁾ CD IV, str. 298—299.

²⁰⁵⁾ CD IV, str. 310—311. Na kraju pisma papa uvjerava Belu IV: »Sciturus pro certo, quod super facto terre Bosnensis nil penitus statuemus, nisi de tuo consilio et assensu«!

²⁰⁶⁾ Premda križarski rat nije ni pokrenut, kaločki nadbiskup je uvjerio papu kako je njegov predšasnik odveo iz Bosne — nad kojom ima *dominium temporale!* — mnogo tisuća heretika. No, kako crkvene utvrde, kaže dalje nadbiskup, nisu dovoljno čvrste da bi mogle odoljeti navalama heretika, zemlja se ne može držati »in puritate fidei«. Buđuci da, nadalje, »nulla spes sit« da bi se ta zemlja vratila »ad fidem«, mole ga, priznaje Inocencije IV, kralj i kaločki nadbiskup da bosansku dijecezu podloži ugarskom metropolitu, točnije samom kaločkom nadbiskupu. Neka, prema tome, duhovne osobe kojima papa piše, »predictam Bosnensem ecclesiam cum omnibus suis iuribus subiciatis, auctoritate nostra, ecclesie Colocensi« (CD IV, str. 322—323).

²⁰⁷⁾ CD IV, str. 341—342. Inocencije IV obavještava o tome katoličkog nadbiskupa: »Cum sicut intelleximus nobilis vir Ninoslaus banus de Bossena a fide nequaquam deviet orthodoxa, sed tamquam catholicus vivat sub religionis observantia christiane, licet olim, necessitatis tempore, ab hereticis contra suos inimicos auxilium et favorem recepisse dicatur et eidem insuper nobili per quorundam fidedignorum litteras, licet antiquas, laudabile perhibeatur testimonium super fidei sua puritate...«.

o banu.²⁰⁸) Inocencije doista piše senjskom biskupu Filipu neka ispita što može o životu i glasu koji uživa »plemeniti muž Ninoslav, bosanski ban«. ²⁰⁹)

Tako je Ninoslav ponovno odbio nasrtljive ugarske prelate od svoje zemlje što mu je omogućilo da do kraja života (ili vladanja) zadrži položaj koji je stekao još 1233. g. kad ga upoznajemo kao bosanskog vladara.

U historiografiji se, međutim, sasvim drugačije prikazuje odnos Ninoslava prema ugarskom vladaru: on je tobože već 1237. g. pokoren, a 1244. se, kako Ćirković misli, sam pokorio Beli IV.

Glavni izvor koji se dosad općenito smatrao vjerodostojnim jest *tobožnja Belina darovnica iz 1244. g.* koja ni sadržajno ni formalno nije *autentična*.²¹⁰)

Tako za karakter odnosa između Ninoslava i Bele IV ostaju tri podatka: Toma Arhidakon, koji tvrdi da je Bela IV poslao jednu vojsku s Dionizijem u Dalmaciju, a »alium exercitum misit ad ulciscendum bani Bosnensis temeraria facta« (tj. njegovu drskost što se usudio primiti čast splitskoga kneza).²¹¹) Drugi podatak je bilješka o miru koji Bela IV sklapa s Venecijom »in castris iuxta castrum Gallaz«, a u kojem se ugarski kralj odriče Zadra.²¹²) Najzad, treći podatak, na koji je već upozorio V. Klaić, jest Belino pismo Inocenciju IV, u kojem mu priznaje da je okružen neprijateljima, među ostalim, »Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte meridiei, contra quos etiam ad presens per nostrum exercitum dimicamus«.

Na osnovi gornjih podataka stvara Klaić zaključak da je Bela svršetkom 1254. g. »ne samo Bosnu, nego i humsku zemlju podložio vrhovnoj vlasti svojoj i tako ostvario živu želju svoju i svojih predšasnika«. ²¹³)

Ne navodeći izvor, S. Ćirković stavlja pokorenje Bosne u jesen 1253. g.²¹⁴), ali u naslovu čitava poglavlja datira početak »ugarske prevlasti« 1250. godinom.²¹⁵)

Oba autora se pozivaju na primjer humskog kneza Radoslava, koji 1254. g. priznaje da je »kletvenik« Bele IV. No, čini se da taj primjer nije baš najsretnije izabran za usporedbu s Bosnom. Već smo se dosad izlažući povijest Bosne mogli uvjeriti da se sudbina Huma nužno ne povezuje s Bosnom, naprotiv, njihov je politički razvitak različit. Herceg Andrija

²⁰⁸) CD IV, str. 342. »...mandamus, quatenus provide pensans, quod animarum lucrum attendendam est potissime ac obtandum, contra prefatum nobilem et terram suam, presertim super eo, quod a prefatis hereticis interdum iuvamen habuit, satisfacere, sicut dicitur, sit paratus et nos de vita, fama et conversatione ipsius... mandamus diligenter inquiri, aliquatenus non procedas«.

²⁰⁹) CD IV, str. 342.

²¹⁰) Budući da o toj ispravi namjeravam pisati na drugom mjestu, molim, neka čitalac uzme zasad u obzir ono što sam o razlozima koji govore protiv vjerodostojnosti ove tobožnje potvrđnice napisala u *Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 471—472, bilj. 94.

²¹¹) Thomas, str. 195.

²¹²) S. Ljubić, *Listine I*, str. 65.

²¹³) V. Klaić, n. dj., str. 84, bilj. 4.

²¹⁴) N. dj., str. 72.

²¹⁵) N. dj., str. 70.

zauzima Hum, ali ne može do Bosne. A upravo su se od kraja XII st. Arpadovići mogli pozivati na svoje pravo na Hum, što s Bosnom, razumije se, nije bio slučaj.

S druge strane, i Klaić i Ćirković propuštaju upozoriti na primjer omiških knezova Kačića, koji su zaista u ratu s Belom IV. Možda je Bela namjeravao 1253. g. povesti vojsku na Bosnu, ali se predomislio — vrlo vjerojatno zbog neuspjeha 1244. g. pod Glažom — i pošao je, kao nekad herceg Andrija, da najprije s juga učvrsti svoju vlast. Tako dolazi na red neretvanska kneževina i humsko kneštvo. Bela IV je već 1244. g. »gospodin« omiškim Kačićima²¹⁶⁾, a 1258. g., a možda i nešto prije, prima ih među »plemiće kraljevstva« (nobiles regni).²¹⁷⁾ Toj Belinoj »milosti« prema knezovima prethodio je rat, jer još 1258. g. Bela drži neke zarobljene Kačiće i omišku utvrdu. Tada dolaze Kačići prvi put u ovisnost prema ugarskom kralju i njegovu banu.

Prema tome, nema nikakve sumnje da Bela IV ratuje s Kačićima i postiže uspjeh u Humu, ali nema nikakva dokaza da je bilo što postigao u Bosni. Pomanjkanje izvora o Bosni u drugoj polovici XIII st. nije dokaz za pokorenje Bosne, nego obrnuto: budući da je Arpadović nije podložio svojoj vlasti, njoj se u inače vrlo bogatom diplomatskom materijalu Arpadovića nije sačuvao — osim u naslovima! — nikakav spomen.

Belin pothvat, dakle, ne uspijeva i *Ninoslavova i Prijezdina Bosna ostaju i dalje potpuno slobodne!*

Da li je druga polovica XIII stoljeća donijela neke bitne promjene u položaju Bosne? V. Klaić je dao vrlo jednostavnu sliku tadašnjih bosansko-ugarskih odnosa: Prijezda se uspinje na bansku stolicu potpomognut od Bele IV, koji ga obdaruje i posjedima, no on se ipak ne može dugo održati. Obnovljene prijestolne borbe svršavaju Belinim pokorenjem Bosne i Huma. Bela zatim dijeli bosansku banovinu na dvije polovice i osniva nove banovine koje spaja s Bosnom. Otad ponajviše stranci, ugarski velikaši ili članovi dinastije nose naslove bosanskih banova ili vojvoda.

Međutim, po samim naslovima ne možemo ništa sigurnije zaključivati o položaju Bosne, i to prije svega zato što titule same po sebi ne osiguravaju svojim nosiocima stvarnu vlast. Da je bosanski banat ukras za spomenute nosioce *izvan Bosne*, najbolji je dokaz da se nije sačuvao ni jedan jedini njihov akt o Bosni niti je bilo tko između njih došao u Bosnu.

A Prijezdin je položaj u Bosni, zahvaljujući sačuvanim izvorima, ipak dosta poznat. God. 1233. on je »očišćen« od hereze i dobiva naslov bana. Nakon smrti Ninoslava kad »veliko banstvo« prelazi na Ninoslavova sina *Stepana*, Prijezda se ne može održati u Bosni i odlazi u Slavoniju, gdje dobiva, kao i bosanski biskup, posjede u vukovskoj županiji. Prije 1255. g. ima i posjed Novak na Dravi.²¹⁸⁾ Međutim, prije 1267. g. u vla-

²¹⁶⁾ Vidi N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 487.

²¹⁷⁾ N. dj., str. 488.

²¹⁸⁾ CD V, str. 105.

²¹⁹⁾ CD IV, str. 594. Bela IV priznaje da je županat Novak dao »fidei nostro Prezde bano«, ali mu nije dao i »zemlju« Novak koja je pripadala ivanovcima.

sništvu su spomenutog posjeda još samo njegovi sinovi.²²⁰) Prijezda se očito vratio u domovinu, ali čini se da ne dobiva Bosnu, nego Donje Kraje. Tek nakon smrti ili možda uklanjanja Stepana, svakako prije 1287. g., Prijezda je ponovno na banskoj stolici. Sačuvana je jedna njegova darovnica iz 1287. g.²²¹) On je u njoj uz dopuštanje gospoda — a ne ugarskog kralja — ban bosanski i to u zemlji koju zove regnum.²²²) Tom darovnicom daruje svom zetu *Ladislavu* župu Zemljanik. Prijezda ne vlada samovoljno već se savjetuje sa svojim sinovima Stjepanom, Prijezdom i Vukom, ali prima i savjet svojih velikaša. Prijezda je, prema tome, potpuno slobodan i samostalan vladar, pa je taj njegov položaj dokaz da Bosna ni u to vrijeme nije »podnožje ugarske države«.

5. O »GOSPODSTVU« U BOSNI I NAD BOSNOM U XIV STOLJEĆU

Historiografijom se kao crvena nit provlači tvrdnja da su bosanski vladari i u XIV st. gajili neki poseban osjećaj prema Anžuvincima koji ih je dovodio u vazalni položaj prema ugarskim vladarima. Čini nam se, ipak, da u XIV st. dolazi do nekih dotad manje uobičajenih pojava koje je nemoguće obuhvatiti shemom vazalnih odnosa, kao što to čini historiografija. Tu je shemu teško upotrijebiti i zato što dosad stranci, dakle nebosanski vladari, nad Bosnom nisu bili »gospoda« — *domini*.

Na političku promjenu koja se posljednjih godina XIII st. odigrava najviše utječe stvarni položaj novih kandidata za ugarsko prijestolje. Ne može se mimoći činjenica da se napuljski Anžuvinci bore za *ugarsko prijestolje* i da je prvi okrunjeni Anžuvinač — *rex Ungarie!* Karlo II, koji tolikim žarom hvata veze s hrvatskim i ugarskim oligarhima hvali velikaše samo zato što se bore za ugarsko kraljevstvo njegova unuka. Logička posljedica ove stvarne nemoći jest potvrđivanje ili odobravanje vlasti onim velikašima koji su se u arpadovskim zemljama učvrstili. Bribircima i Frankopanima se prepuštaju Hrvatska i Dalmacija, u Slavoniji se, osim ostalih, učvršćuju Babonići itd. No, Bosnom Anžuvinač ne može raspolagati, niti je može bilo kome prepustiti. Bosna nije njegova, a još manje je ima »invasor«, kako napuljski dvor zove Andriju III. Pozivajući se na historijsko pravo, napuljski su Anžuvinci kao rođaci Arpadovića mogli zahtijevati samo *Ramu* i *Hum*, koje su trajno ili bar neko vrijeme bile, uz druge zemlje, ukras njihova naslova. Naprotiv, *Usora* i *Soli* su mogle biti zahtijevane kao herceške pokrajine.

Uzmemo li u obzir gore opisanu situaciju, lakše ćemo razumjeti zašto su Bribirci *prva strana »gospoda« Bosne* i zašto već oni moraju dopustiti *Hrvatinićima* da u svojim *Donjim Krajevima rade što hoće*. Jer izuzetan položaj kneza Hrvatina do kojega i on dolazi s pomoću napuljskih Anžuvinača, stariji je od bribirskog »gospodstva« nad Bosnom.

²²⁰) CD V, str. 438—439: to su »Prezdha et Stephanus, filii Prezdha bani«.

²²¹) CD VI, str. 588—589.

²²²) »Prijezda, domino concedente, banus boznensis«.

A i samim Bribircima put do vlasti nad Bosnom nije bio lagan. Dosad se obično smatralo da Pavao 1299. g. prvi put nosi naslov »dominus Bosne«, no čini se da intitulacija u fundacijskoj ispravi za samostan Sv. Ivana kod Skradina nije pouzdana.²²³⁾ Ako je taj naslov tada točan, onda on zaista pokazuje više želju, nego stvarnost. O njemu, za primjer, na napuljskom dvoru ne znaju ništa. Kad Karlo II iste godine potvrđuje knezu Hrvatinu, njegovim sinovima i braći Donje Krajeve, onda to čini i zato što je Hrvatini »rođak i u svojti s Pavlom, banom Hrvata« i njegovom braćom »knezovima dalmatinskih gradova«.²²⁴⁾ Karlo II ne spominje bibrirsku vlast nad Bosnom ni 4. VIII 1299. kad ponovno potvrđuje Bribircima vlast »in regno Vngarie et Sclauonie et partibus Croacie et Dalmatie«.²²⁵⁾ Stoga je mnogo vjerojatnije da je Pavlov naslov iz 1299. g. pogreška prepisivača. Ta iduće godine, dakle 1300, Pavao ne stavlja naslov »dominus Bosne« na pečat kojim pečati ugovor s Goričkima. Dok se, naime, u samom ugovoru naziva »ban Hrvata«, na pečatu stavlja mnogo zvučniji naslov — *banus tocius Sclavonie!*²²⁶⁾

Gledamo li na prvi poznati ugovor između Pavla, njegove braće i njegovih sinova s knezom Hrvatinom iz početka 1301. g.²²⁷⁾ s tog stajališta — tj. ako ne smatramo Pavla već tada »bosanskim gospodinom« — onda ćemo lakše razumjeti zašto spomenuti ugovor nema nipošto »podložnički« karakter. Bribirci zahvaljuju knezu Hrvatinu i njegovoj braći na uslugama koje im je učinio i koje će im još učiniti te mu zato obećavaju da neće dirati u njegove posjede.²²⁸⁾ Naprotiv, oni će se boriti protiv svih koji bi mu htjeli naškoditi. Vrlo je značajno da Pavao s članovima svoje obitelji obećaje Hrvatinu da ga ni za čiju volju neće napustiti, uz uvjet da Hrvatini i njegovi nasljednici uvijek spremno i vjerno po svojim snagama i mogućnostima stoje uz njega.²²⁹⁾ Takvu istu zakletvu daje Pavlu i Hrvatini. Stoga sam imala pravo kad sam nedavno napisala da ovaj ugo-

²²³⁾ CD VII, str. 331. Isprava je, čini se, loše prepisana iz originala koji je imao I. Kukuljević, ali se kasnije izgubio. Naše nepovjerenje prema Pavlovu »bosanskom« naslovu utvrđuje i ostatak Pavlove titule. Naime, u njoj se Pavao naziva banom *Hrvatske i Dalmacije*, premda je poznato da je Pavlov pravi banski naslov »banus Croatorum«. Kod većine »barbarskih« naroda u ranom srednjem vijeku, pa i kod Hrvata, politički pojam, dakle država, označavala se narodnim imenom (Hrvati, Croati). Naprotiv, stranci, prije svega Latini i Grci, hrvatsku su državu češće zvali Croatia ili Hrobatia. Čini se, prema tome, da je Pavlova intitulacija pri prepisivanju izmijenjena i da joj je dodano ono što Pavao tada nije držao, tj. bosansko »gospodstvo«.

²²⁴⁾ CD VII, str. 342.

²²⁵⁾ CD VII, str. 333—354.

²²⁶⁾ CD VII, str. 374—375.

²²⁷⁾ CD VIII, str. 3—4.

²²⁸⁾ CD VIII, str. 3—4. »...promisimus fide ducti et promittimus, quod eundem Horuatinum comitem et ipsius fratres, heredes heredumque successores, in predictis eorum possessionibus nominatis, illese conseruabimus et in nullo ipsas possessiones ab eisdem minuemus«.

²²⁹⁾ »...nec aliquo modo ob alicuius voluntatem ad fidem nostram deseramus, donec prefatus comes Horuatinus et sui fratres, heredes heredumque successores nobis et nostris heredibus heredumque successoribus fidelissime et inseparabiliter non postponendo, nec non omni tempore inpermutabiliter aduersus quoslibet astabunt nobis prompte, fideliter, totis viribus atque posse«.

vor »više sličī prisezi vjernosti dvaju odličnika za zajedničku obranu«, ali ne i tada kad sam ga, istom prilikom, nazvala »vazalnim ugovorom«!²³⁰) Sankcija za prekršitelje ovog savezničkog ugovora dodana na kraju još jednom potvrđuje da je *ugovor privatā*: onoga koji pogazi zadanu riječ neka svi smatraju »očitim prekršiteljem vjere«.

Nije li, dakle, ovaj ugovor dokaz da se Pavao sprema s Hrvojevom pomoću da zauzme »gospodstvo nad Bosnom«? Hrvoje koji tada nosi naslov »comes de Inferioribus Bosne confinibus« pomaže svog rođaka koji mu je nedavno pomogao s preporukom u Napulju da se uspne do bosanskog banstva. U to je, naime, vrijeme vlast Bribiraca ograničena na Hrvatsku i Dalmaciju, jer Pavlova braća Juraj i Mladin su u tom ugovoru »comites civitatum Dalmacie«.

Nema razloga sumnjati u to da je Hrvatini doista pomogao Bribircima. Sredinom 1302. g. nosi Pavlov brat Mladin, koliko je danas poznato prvi put, naslov »banus bosniensis«.²³¹) Mladin toliko cijeni novi naslov da odbacuje stari, naime, splitsko kneštvo. A i ponaša se kao prvi i samostalni bosanski ban, jer nagrađuje splitske trgovce posebnom milosti (*gratiam specialem*), tj. pravom trgovanja, kupovanja, izvoza itd. »per universum dominium nostrum Chroacie et Bosne«. Štoviše, Mladin nalaže svim svojim činovnicima u Hrvatskoj i Bosni da splitske i druge trgovce štite ako ne žele izgubiti njegovu milost. Privilegij pečati svojim starim pečatom »quia sigillum nostrum banale nondum erat paratum«.²³²)

Da bismo se lakše uživjeli u tadašnje političke prilike, uzmimo u obzir i činjenicu da Karlo Anžuvinač još uvijek nije u bribirskoj državini priznat za vladara. Kad Mladinov brat Juraj 1303. g. izmiruje gradove Split i Trogir, onda svoju ispravu datira u eshatokolu²³³), i to papom Bonifacijem VIII! Dakako, pošto se na početku isprave našlo samo njegovo ime!²³⁴)

U takvim se okolnostima Bribircima s pravom činilo da im banstvo i gospodstvo nad Bosnom pripada više nego drugim »banskim« obiteljima. Uostalom, Bribirci se pomalo približavaju Bosni. Pavlovi sinovi nose 1301. g. naslove »comites Trium camporum, Hliune et de Cetina«²³⁵), što znači da su Bribirci proširili svoju vlast i na nekadašnje dijelove hrvatske države i time se približili granici Bosne.

S druge strane, papa Bonifacije VIII, koji se bori za svog štićenika upotrebljava u toj borbi sva moguća sredstva. Tā već 1303. g. dijeli pravo ugarskom svećenstvu da iskorjenjuje heretike »in banatu Boznensi«²³⁶), premda njegov kandidat nije okrunjen niti za ugarskog kralja!

²³⁰) N. Klaić, n. dj., str. 443.

²³¹) CD VIII, str. 27.

²³²) CD VIII, str. 28.

²³³) Naime, datacija u eshatokolu je dokaz da Juraj piše svoju ispravu u obliku javne diplome u kojoj se datum stavlja u završni njezin dio.

²³⁴) CD VIII, str. 51. »Nos Georgeus de Berberio, civitatum maritimarum Dalmatie comes«.

²³⁵) CD VIII, str. 3.

²³⁶) CD VIII, str. 48.

Valjalo se, dakle, požuriti, jer papa, doduše, ne piše da je bosanski banat u ugarskom kraljevstvu, no položaj je maloga Karla takav da se i to moglo očekivati. Najzad, papa se ne ustručava Karlove suparnike pozvati na sud.²³⁷⁾

Međutim, 1303. g. se u Pavlovom Skradinu još uvijek ništa ne zna u banovoj vlasti nad Bosnom, pa je ta činjenica kao i novi ugovor Bribiraca i Hrvatina 1304. g.²³⁸⁾ novi dokaz da Pavao još ne misli bratovo bosansko banstvo zaštititi jačom vlašću nad Bosnom. Spomenute se godine svi Bribirci sastaju u Splitu²³⁹⁾ s Hrvatima »dragim i vjernim našim kumom« zaklevši mu se na raspelo da neće dirati njegove utvrde, dobra i posjede i da neće sumnjati u njega i njegove sinove dok ne upadne u očitu nevjeru.²⁴⁰⁾ A »da bi gore rečena vjera, naše obećanje i osiguranje zadržalo vječnu čvrstoću«, Pavao je kao starješina (tamquam maior et senior atque pater) pod prijetnjom svoga prokletstva zaprijetio svim članovima obitelji da drže istu vjeru prema Hrvatima. Taj je ugovor također zapečaćen sa četiri pečata.

Prema tome, sadržaj se zadane vjere Hrvatima *ne mijenja*, iako je Mladin bosanski ban, a Pavlov sin Mladin nosi naslov: *tocius terre Hlim comes!*²⁴¹⁾

Ponovno se pojavljuje nedoumica: da li je to vazalni ugovor, kako sam nedavno tvrdila ili rođačko i prijateljsko uvjeravanje da širenje bribirske vlasti u susjedstvu Hrvatima kneževine neće izmijeniti njihove srdačne odnose? Mislim danas da je u pitanju ovo drugo. Taj je zaključak utoliko više opravdan što Pavao 1304. g. kad se sastaju u Splitu još nije *dominus Bosne!*

Ipak je otpor protiv Mladinu I u Bosni tolik da ga »patareni« ubijaju. Vijest Mihe Madijeva o patarenima ubojicama ne treba shvatiti doslovno. Splitskom je kroničaru čitava Bosna patarenska.

Nakon bratova ubojstva Pavao odlučio promijeniti svoj odnos prema Bosni. Pošto je svom sinu Mladinu dao bosanski banat, sam uzima čitavu Bosnu i dodaje svom dotadašnjem banskome naslovu novi: *tocius Bosne dominus!*²⁴²⁾ Taj je novi naslov ili točnije nova vlast nad Bosnom očito trebalo pokazati bribirskim suparnicima tko ima vrhovnu vlast u toj zemlji.

U tako izmijenjenim prilikama knez Hrvatina se posljednji put spušta do Pavlova Skradina da mu ondje Pavao i njegovi sinovi obnove danu

²³⁷⁾ CD VIII, str. 48—49.

²³⁸⁾ CD VIII, str. 72.

²³⁹⁾ CD VIII, str. 80.

²⁴⁰⁾ CD VIII, str. 80. »... promittimus ad fidem nostram nobilem virum Hovatinum comitem de Inferioribus confiniis Bosne, compatrem nostrum dilectum et fidelem, ac eius filios debita, sincera ac assueta dilectione prosequi, confouere, diligere ac amare, ac quod castra ipsius, bona ac possessiones non recipiemus ab eodem, nec ab eius filiis, neque minuemus, immo non dubitando de sua persona et suorum filiorum atque bonis, omnimoda securitatis aput nos gaudeant libertate, nisi, quod absit, infidelitatem facerent nobis manifestam«.

²⁴¹⁾ CD VIII, str. 96.

²⁴²⁾ CD VIII, str. 96.

zakletvu.²⁴³⁾ Ban zaista s četvoricom svojih sinova zakletvom potvrđuje da će biti »pravi prijatelji«, i to za vječno, Hrvatinu i njegovim sinovima; međutim, u ugovoru se pojavljuju i nova obećanja koja u dosadašnjim zakletvama nismo susretali. Hrvatini se može slobodno i sigurno kretati po državini Bribiraca, oni neće u njega sumnjati, štoviše, neće ga ni na koji način ili bilo pod kojim uvjetom ili zbog čega zatvoriti. Ako tko optuži Hrvatina pred Pavlom zbog nevjere ili zbog nekoga drugog prijestupa, Hrvatini nije dužan pred banom odgovarati ako neće. Naprotiv, on se zdrav i čitav može vratiti u svoje utvrde, »a da se mi nećemo protiviti ili ga sprečavati«. Pavao će Hrvatina pomagati i neće ga napustiti »za bilo kakvo prijateljstvo, ljubav, nagradu, strah ili mržnju«. Ako Hrvatini — što ne daj Bog! — počini očitu nevjeru i ne može je ili neće ispraviti, tada mu je Pavao dužan četiri mjeseca prije nego što pođe na njegova imanja javiti pismom da se čuva njega i njegovih. Pavao ga u međuvremenu ne smije zatvoriti niti stupiti na njegova imanja. Pavao će uz prijetnju gubitka očinskog blagoslova zapovjedati svojoj djeci da se drže zadane vjere knezu Hrvatini, a ukoliko je on ili oni prekrše, smatrat će se pred bogom i ljudima nevjernicima.

Iz teksta se ove bribirske zavjernice naziru ipak neka Pavlova prava nad bosanskim velikašima. Oni su tek sada došli u vazalni odnos prema novom »gospodstvu«. Nije odlučno da ta Pavlova prava upoznajemo u ovom ugovoru s negativne njihove strane. Naime, dugogodišnje prijateljstvo i savezništvo dvaju odličnika veže ruke onom koji je sada postao viši tako da Pavao ne smije Hrvatini učiniti ono što smije drugim vazalima u Bosni. On smije: vazala zbog nevjere zatvoriti, povesti na njega vojsku, oteti mu imanja i istjerati ga s njegove zemlje. Ban je *vrhovni sudac* za bosanske velikaše, samo Hrvatini, zbog osobitog odnosa prema Pavlu ne mora doći na njegov sud. Pavao je kao »gospodin« dužan braniti bosansku vlastelu od svakog napada, a seniorska njegova dužnost traje tako dugo dok je vazal vjeran.

Međutim, Pavlovo »gospodstvo« nad Bosnom učinit će nam se nekako drugačije ako ga pokušamo svesti na stvarne odnose. Prije svega, zasad nije poznat nijedan Pavlov »akt« prema »pravoj Bosni«. Stoga nam nije dopušteno tvrditi da je Pavlu zaista pošlo za rukom da se nametne za »gospodara čitavoj Bosni«. Historijski je utvrđena vlast »hrvatskog gospodina« u *dvije župe Donjih Krajeva: u Banici i Vrbanji*, dakle upravo u Hrvatinoj zemlji. Ta se činjenica slaže sa sadržajem ranije nabrojanih ugovora između Bribiraca i Hrvatina. Drugim riječima, Hrvatini je za bana Stepana II²⁴⁴⁾, koji je naslijedio Mladina II u Bosni »izdajnik« i ta Hrvatinoва nevjera »otkupljena« je tek nakon njegove smrti kad njegov sin *Vukoslav* »ostavi hrvatskoga gospodina« i vraća se »pravom« banu.

²⁴³⁾ CD VIII, str. 96—97.

²⁴⁴⁾ Upotrebljavam ovaj oblik imena zato što se sam vladar tako naziva i smatram da bi tako uvijek trebalo učiniti kad nam je poznat narodni oblik imena.

²⁴⁵⁾ Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendškoga arkiva*, Glasnik zem. muzeja Bosne i Hercegovine XVIII, sep. ot. str. 3 (dalje citiram *Istraživanja o postanku*).

Stepan II mu daje Banicu i Vrbanju zato što »one župe bista neverne i stasta naprotivu nam polag Hrvat«. ²⁴⁶⁾

»Nevjeru« Hrvatina i njegovih župa nije teško shvatiti. U doba kad su ga sa sjevera i sjeverozapada pritisnuli Babonići, koji osim Dubice, Vrbasa, Glaža i Sane imaju i Pset, a s juga mu prijete Bribirci, Hrvatini bira između dva zla manje i smatra korisnijim priznati »hrvatskog gospodina«.

Ali, danas poznati izvorni materijal nas naprosto *primorava na zaključak* da je *Hrvatini jedini bosanski velikaš koji je priznao Pavla!* No, unatoč tome Pavao će do svoje smrti zadržati naslov »bosanskog gospodina«. U vezi s tim Pavlovim naslovom ne može se mimoći ni činjenica da Pavlov sin i nasljednik ne slijedi primjer svog oca: Mladin II nikad nije uzeo naslov »dominus Bosne« već se zadovoljava s mnogo skromnijim bosanskim banatom.

Međutim, pogledajmo ima li možda Mladin II više uspjeha u Bosni od svoga oca? Jedino svjedočanstvo o odnosu Mladina II prema budućem banu Stjepanu jest molba koju Mladin piše papi Ivanu XXII 1318. g. ²⁴⁶⁾ Papa je iz Mladinova pisma doznao da »Stjepan sin pokojnog Stjepana bana bosanskog« namjerava oženiti neku svoju rođakinju i zato mu je potrebno posebno papino dopuštenje. Mladin, dakle, nipošto slučajno i nenamjerno, ne zove Stjepana banom! Tâ i ne mogu odjednom dva bana banovati! Sva je, dakle, prilika da ni Mladin II nije mnogo postigao u Bosni i da mu u krajnjoj liniji nije drugo preostalo nego da se pomiri s takvim stanjem. Ipak njegova ljubav prema suparničkoj banskoj bosanskoj obitelji ne ide tako daleko da bi pred papom priznao Stjepana za bana. U prilog pretpostavci i povučenom odnosu Mladina II prema Bosni govore i naslovi s kojima se ban Stjepan II pojavljuje na historijskoj pozornici.

Stoga se čini da se nastojanje Bribiraca da provedu stvarno gospodstvo nad Bosnom razbija na otporu domaće banske porodice. Ona, naravno, gleda na »hrvatskog gospodina« istim očima kao i ranije ugarskog kralja. A budući da se jedan Bribirac ipak usudio poći u tu neprijateljsku zemlju, izgubio je glavu. Poučen gorkim stričevim iskustvom, Mladin II ne ponavlja njegovu pogrešku, ali se i ne odriče naslova bosanskog bana koji također nosi do svoga pada 1322. g.

Mladinov pad 1322. g. prva je prilika za novog ugarskog vladara da dođe u neposredan dodir s Bosnom. Da bismo mogli ocijeniti kakav je odnos snaga između mladog Anžuvinca i bana Stjepana II, valja uzeti u obzir, prije svega, položaj Karla I u vlastitoj zemlji, a zatim i u Hrvatskoj i Dalmaciji. Obje su zemlje, kao što je poznato, regna koja odavno pripadaju »svetoj ugarskoj kruni«, novom pojmu koji vrlo vješto ubacuje u Ugarsku papa Bonifacije VIII. Njegov poslanik Gentil uvjerava 1308. g. u Budimu skupljene velikaše i prelate kako su ugarski kraljevi sveti upravo po tome što su krunu primili od papa ²⁴⁷⁾ I premda se velikaši

²⁴⁶⁾ CD VIII, str. 508.

²⁴⁷⁾ CD VIII, str. 238.

opiru takvom tumačenju, Gentil proglašava Karla za »pravog kralja« Ugarske našto ga i velikaši prihvaćaju kao »pravog kralja i nasljednika ugarskog kraljevstva«. Oni obećavaju »sibi servire ac obedire teneri tanquam *vassalli legitimi et fideles domino naturali*«. ²⁴⁸⁾ Nato polože i zakletvu vjernosti.

Međutim, od svih hrvatskih i slavonskih velikaša u Budimu je prisutan samo Henrik Gisingovac, koji 1309. g. obnavlja zakletvu vjernosti. Polaže je »domino nostro, domino Karulo illustri regi Ungarie«. ²⁴⁹⁾ Poznato je da Karlo I prihvaća 1310. g. i službu Babonića, no i za njih Karlo ostaje ugarski kralj. Kad Babonići izdaju svoje isprave, ne datiraju ih po Karlu, a kad uvrijeđeni na Anžuvince prelaze u službu austrijskih vojvoda, obećavaju Habsburgovcima da s »gospodinom ugarskim kraljem« i njegovom ženom neće sklapati poseban mir. ²⁵⁰⁾

Na jadranskoj obali, u državini Bribiraca Karlo I je gotovo nepoznat. Ako ga koji dalmatinski notar i stavi u dataciju svoje isprave, onda mu daje naslov ugarskog kralja.

Prvo pravo koje se Karlo usudi u Slavoniji zahtijevati »u ime svojih svetih predšasnika« jest dio crkvenih prihoda. Tek 1325. g. obnavlja se banska vlast u Slavoniji ²⁵¹⁾, dok Hrvatska s Dalmacijom praktički sve do smrti Nelipca, tj. do 1344. g. ostaje za ugarskog kralja »obećana zemlja«. Dalmatinski gradovi, koji su redom prelazili pod »zaštitu« mletačkog dužda drže Karla za »rezervu« ili protutežu duždu, ali ne nazivaju ga »svojim prirodnim gospodinom«, nego ugarskim kraljem. God. 1344. počinje Ludovik I zahtijevati i tražiti po Hrvatskoj i svoja kraljevska prava i prava »ugarske svete krune«, pa s tom godinom počinje uspostava kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Svaki je hrvatski velikaš tada u načelu infidelis, jer drži utvrde i zemlje koje kralj smatra svojima. Oni velikaši koji su napustili »put neistine i nevjere« bez snage kraljeva oružja, mogu se nadati »milosti«, kralj će ih nagraditi, ali su mu dužni predati svoje utvrde. Grgur Kurjakovi, Buđislav Ugrinić i Ivaniš Nelipčić prvi su tako nagrađeni velikaši u Hrvatskoj, prvi kraljevski vitezovi. Uspjeh Ludovikov, dakle, nije velik. Ali, njega to mnogo ne smeta, jer je u svim županijama ili uz sve utvrde koje su na bilo koji način došle u njegove ruke organizirao *plemićke općine*, plemena (*generations*) koje je izuzeo ispod vlasti velikaša i podložio svojim banovima. Ludovik tako organizira niže plemstvo i u onim dijelovima Hrvatske, kao na primjer u Hlijevnu, u kojima se odavno zaboravilo da su pripadali hrvatskim kraljevima. Dalmacija se također nakon 1358. g. vraća pod ugarskog kralja. Štoviše, i oni gradovi, poput Dubrovnika, koji do tog vremena nisu priznavali ugarske vladare, polažu zakletvu vjernosti Ludoviku I.

Međutim, valja naglasiti da se u sva tri »regna« anžuvinska vlast ili točnije prava »svete krune« obnavljaju na račun stoljetnog arpadovskog prava u tim zemljama.

²⁴⁸⁾ CD VIII, str. 239.

²⁴⁹⁾ CD VIII, str. 249.

²⁵⁰⁾ CD X, str. 249—250.

²⁵¹⁾ Vidi opširnije N. Klaić, n. dj., str. 514 i d.

Što će, dakle, Anžuvinač učiniti s Bosnom na koju nije naslijedio nikakvo krunsko ni kraljevsko pravo? Naslovi s kojima se ban Stjepan II pojavljuje već u prvim svojim ispravama jasno su svjedočanstvo da ban ne čeka blagoslov ugarskog vladara da priključi Bosni ono što smatra da joj pripada. Naravno, bez obzira na arpadovsko-anžuvinske zvučne, ali prazne naslove. Već u prvoj listini Stjepan je »po milosti božjoj« — a ne po milosti ugarskog vladara — »*gospodin vsim zemlam bosnskim, i Soli, i Usore, i Dolnim kraem i hlmske zemle gospodin*«, dok je u njegovoj pratnji, između ostalih, knez Ostoja »od Rame«. ²⁵²⁾ Sudeći upravo po osobama iz Stepanove pratnje, pod banovom su vlašću također Zagorje, Uskoplje i Trebotić. U ispravi koju negdje u to vrijeme izdaje i knez Pavao Hrvatinić ²⁵³⁾ Stjepan II je »*vsoj Bosne gospodin najbole*«, dok je spomenuti knez Pavao »*gospodin vsem Zemlniku*«. U jednoj kasnijoj Stepanovoj ispravi spomenuti su u dignitariju njegovi dostojanstvenici »ot Neretve« i »od Dumna«. Pribisav koji piše spomenutu ispravu hvali bana Stepana »*koi držaše ot Save do mor, od Cetine do Drine*«. ²⁵⁴⁾

Prema tome, naslovi bana Stepana II odaju ne samo njegove političke planove nego i prve uspjehe u početku vladanja. Smatrajući, potpuno s pravom, da banstvo, nakon »gospodstva« »Bribiraca, ne odgovara njegovu stvarnom položaju, on *sam sebe također proglašava gospodinom* ne samo nad Bosnom nego i nad svim zemljama koje su tada s njom povezane u političku cjelinu.

O ugledu bana Stepana II i njegovu političkom položaju svjedoče neki podaci iz dalmatinskih gradova. Trogirsko vijeće časti 1326. g. bana odabranom titulom. Oni pišu: *magnifico et potenti domino, domino Stephano, libero principi et domino Bozne, Usore et Salse et plurimorum aliorum locorum atque terre Chelmi comiti*. ²⁵⁵⁾ Ako poneku riječ iz ove laskave adrese odbijemo na uobičajeno dodvoravanje dalmatinskog grada, ipak moramo uzeti u obzir da dalmatinska komuna ne oslovljava Stepana kao bana, nego mu daje naslov »slobodnog vladara« i »gospodina Bosne« odnosno »drugih mnogih zemalja«. Ovi posljednji naslovi ne mogu biti slučajni niti su posljedica dalmatinske uljudnosti. ²⁵⁶⁾

Pisma pape Ivana XXII iz 1325. g. ne proturječe gornjim shvaćanjima, ona su, naprotiv, rezultat papinske proračunane politike. Papa se, naime, najprije obraća Karlu tvrdeći da se mnogo heretika skupilo »ad principatum Bosnensem in confinio Dalmacie constitutum«, a on je razabrao (*sicut accepimus*) da je taj principat njemu podložan (*dictus principatus tuae sit dicioni subiectus*). Neka Karlo, pomogne Fabijanu da se Bosna očisti od hereze. ²⁵⁷⁾ No, u drugom pismu, *pisanom istog dana* i upravljenom »*Stephano principi bosnensi*«, papa nema hrabrosti da sa-

²⁵²⁾ Istraživanja o postanku, str. 3.

²⁵³⁾ N. dj., str. 5.

²⁵⁴⁾ N. dj., str. 6—7.

²⁵⁵⁾ CD IX, str. 296.

²⁵⁶⁾ Dvije godine zatim pišu Trogirani banu jednostavno »*Steposius de Bosna*« (CD IX, str. 199).

²⁵⁷⁾ CD IX, str. 241.

mom banu ponovi tvrdnju o Karlovoj vlasti nad Bosnom! Naprotiv, Ivan XXII moli bana i zapovijeda mu, budući da je iz pouzdana izvještaja doznao (sicut fidedigna relatione percepimus) da je dobar vjernik, da uništava herezu. To treba da učini i zato »quod dicti principatus presides (et) ad te precipue pertinet haereticos persequi supradictos«. ²⁵⁸⁾ A kad isti papa nakon dvije godine piše i slavonskom banu Mikcu, onda mu ponovno govori o hereticima »in terris tibi subiectis in regno Ungarie«. ²⁵⁹⁾ Sve su te tvrdnje, naravno, netočne, izrečene zato da se preko ugarskog kralja i njegovih činovnika prodre do Bosne. Upravo zato Ivan XXII pozdravlja Karla kao slavnog borca za kršćanstvo. Karlo je »gloriosus athbeta domini, intrepidus que pugil ecclesie ac orthodoxe religionis zelator assiduus«! ²⁶⁰⁾ I to papa piše vladaru koji nije dopustio da se po njegovoj zemlji skupljaju papinski prihodi prije dok se jedan njihov dio ne odvoji od kralja!

Na izvanredan položaj bana Stepana II podsjeća i njegova »vera« dana Dubrovniku 1332. g. ²⁶¹⁾ Uzalud tražimo u tome, i u idućem ugovoru iz 1333. g., bilo kakav spomen na ugarskog kralja, Ban je jedina sudska i politička vlast. Slično nam se ban predstavlja i 1339. g. kad trogirskim trgovcima daje »fidem et securitatem per nostrum districtum, iurisdictionem (et) forciam«. ²⁶²⁾ Za usporedbu valja još jednom upozoriti da dalmatinski gradovi u to vrijeme — na primjer u ugovoru između Splita, Šibenika i Trogira 1339. g. ²⁶³⁾ — uopće ne spominju ugarskog kralja.

Banov će odnos prema ugarskom kralju na posredan način pokazati i postupak s *Hrvatinićima*. Hrvatinići sinovi, prije svega *Vukoslav*, nisu zbog očeve »izdaje« u banovoj milosti. *Vukoslav* je 1315. g. kad izdaje jednu ispravu, još uvijek u *Sanici* odnosno u *Luščima*, odakle je »pristupil« kasnije banu *Stepanu* ²⁶⁴⁾ Već smo prije spomenuli da *Vukoslav* napušta »hrvatskog gospodina« i da je zato nagrađen. Kad *Vukoslav* 1325. g. izdaje »cartam libertatis: zajedno s trojicom svojih sinova, tada sjedi u svojoj utvrdi *Ključu*. ²⁶⁵⁾ Premda *Vukoslav* dobiva *Banicu* s *Ključem* upravo od bana *Stepana II*, navedena isprava ne daje ničim naslutiti da je knez *Vukoslav* banov vazal. Upravo protivno, *Vukoslav* se okružio svojom pratnjom — u kojoj su njegov kapelan *Juraj* i »comes noster« *Radek* — a u dataciji kao i u ispravama drugih oligarha, nije označen ni ugarski kralj ni bosanski ban i gospodin.

Čini se, međutim, da nakon *Vukoslavove* smrti *Stepan II* nije voljan jednako postupati s njegovim sinovima. Po svoj prilici nisu se ni *Vlatko*, *Vuk* i *Pavao* jednako odnosili prema banu. U svakom slučaju, 1331. g.

²⁵⁸⁾ CD IX, str. 243—244.

²⁵⁹⁾ CD IX, str. 324.

²⁶⁰⁾ CD IX, str. 350.

²⁶¹⁾ CD X, str. 35.

²⁶²⁾ CD X, str. 494.

²⁶³⁾ CD X, str. 559.

²⁶⁴⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 4.

²⁶⁵⁾ CD IX, str. 238.

ban nagrađuje knezove *Vuka* i *Pavla*, ali u darovnici nije spomenut i *Vlatko*. Ipak je *Vlatko* zadržao očevo Ključ koji mu i *Tvrtko* kasnije potvrđuje.²⁶⁶⁾

Ugled se bana *Stepana II* osjeća u Hrvatskoj i Dalmaciji odmah nakon pada bana *Mladina II*. Kad 1324. g. jedna grana *Bribiraca* sklapa savez sa *Zadranima*, *Bribirci*, *doduše*, nazivaju *Karla I* »svojim gospodarom«, ali *Zadran* se obavezuju da će *Bribirce* braniti protiv svih neprijatelja, osim od »dominum regem Hungarie, commune Veneciarum et comitem Stephanum de Bosna«.²⁶⁷⁾

Karlo I je svjestan da nema pravne podloge na osnovi koje bi nastupio protiv bosanskog bana. Tako se ni odnos bana i *Karla I* ne mijenja do kraljeve smrti.

U literaturi se obično ističe da s dolaskom *Ludovika I* na vlast nastaje bitna promjena u odnosu između kralja i bana. *Stepan* po *Ludovik*ovoj zapovijedi vodi vojsku na *Ivaniša Nelipčića*. O toj zapovijedi doista govori i sam ban u sklopljenom ugovoru s *Ivanišem*, no to uopće nije bitno. Banovo priznanje još jače ističe dvoličnu ulogu koju će odigrati u zbivanjima 1345 i 1346. g. kad je uglavnom njegovom krivicom *Ludovik* poražen pod *Zadrom*. U početku banova ugovora s *Nelipčićem* *Stepan II* daje na znanje (*recognoscimus*) da mu je »njegov gospodin« (*dominus noster*) kralj *Ugarske* zapovijedio (*ex mandato*) da u njegovo ime pođe u osvajanje »zemalja, utvrda, sela i posjeda« koji pripadaju kralju i kraljevskoj kruni *ugarskoj*. Neka ban oružanom rukom svlada buntovnike i nevjernike kraljevskog veličanstva po *Hrvatskoj*.²⁶⁸⁾ Ban se, dakle, vrlo rado odazvao, pridružio se banu *Nikoli*, jer mu se pružila izvanredna prilika da se s čitavom vojskom spusti u *Hrvatsku* u kojoj je već doživio neuspjeh.

U svečanoj zakletvi obojice banova, *Stepan* nastupa kao jamac mladom knezu i njegovoj majci. On će ih braniti protiv svih, osim protiv kralja. Međutim, raspravljanje o tome tko koga 1345. g. sluša i čija je uloga u tom trenutku značajnija presijeca intitulacija u *Stepan*ovoj ispravi. Ona glasi: *Nos Stephanus, dei gracia, banus Bosne nec non terrarum Vsure, Salis, Dolnie Craye, Rame ac totius Cholm princeps et dominus*« *Stepan II* dakle i za *Ludovika* zadržava ne samo *bosansko banstvo* nego i gospodstvo nad onim zemljama koje je i ranije držao. Dakako, u tim mu okolnostima nije teško nazvati *Ludovika* svojim »gospodarom« i slušati njegove »zapovijedi« kad mu sve to može pružiti priliku da pod krinkom poslušnosti ojača svoj politički položaj. Tada on sjedi sa svojim odličnicima u *Kninu*, izdaje ondje svoju ispravu, pečati je svojim pečatom i »zaboravlja« u ispravu unijeti ime *ugarskog vladara* ili godine njegova vladanja. U ispravi nije naveden ni jedan *ugarski dostojanstvenik* — pa ni ban *Nikola* — ali je zato ban *Stepan* okružen svojim dostojanstvenicima.²⁶⁹⁾ Dovedemo li ovakav postupak bana *Stepana* u vezu s njegovom

²⁶⁶⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 9.

²⁶⁷⁾ *S. Ljubić, Listine I*, str. 348.

²⁶⁸⁾ *CD XI*, str. 207—208.

²⁶⁹⁾ U *Stepan*ovoj su pratnji »comites« (*vojvoda Vuk, Pavao Hrvat*inov, *Da*biša, *Hrvat*in *Stjepan*ov, *Stjepan Družić*) i »nobiles et iupani« (*Pribislav Hlapović*,

izrazito protukraljevskom politikom za prvog mletačkog rata, onda, razumije se, nećemo ozbiljno povjerovati u iskrenu odanost starog i iskrenog bana prema mladom ugarskom kralju.

Uostalom, ban Stepan II se do kraja života ponaša kao da Ludovika nema. Kad neposredno pred banovu smrt Ludovik uzima njegovu kćer za ženu, onda iz Avignona Stepana oslovljavaju s »*dux Boznensis*«. I to na osnovu Ludovikova pisma papi.²⁷⁰⁾

Svi gore spomenuti momenti isključuju, po mom uvjerenju, tvrdnju historiografije da ban Stepan II gleda u Anžvincima svoje sizerene, a da su oni u njemu našli »lojalnog vazala«. Stepanovo »gospodstvo« nad Bosnom i susjednim zemljama izgrađeno je u doba kad je Karlu doduše pošlo za rukom da svlada Mladina II, ali ne i to da ga dostojno zamijeni u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Tvrtkovo banovanje ne počinje u tako sretnim okolnostima. Ali, ničim nije opravdano ni mišljenje historičara da je Tvrtkova majka tražila i dobila u Ugarskoj potvrdu banstva za svoga sina. Jer »dijak« Dražeslav, koji piše ispravu o »stanku na Mileh« ne kaže ništa drugo nego da su se majka i sin, Jelena i Vušk, vratili iz Ugarske. A na rečenom se »stanku« skuplja ne samo »*sva Bosna*« nego i velikaši iz *Donjih Krajeva, Zagorja i Humske zemlje*.²⁷¹⁾ Upada u oči da od Stepanovih zemalja nema *Usore, Soli i Rame-* pa bi se iz te činjenice mogao izvući zaključak da Ludovik osporava svom rođaku vlast u onim zemljama koje je po kraljevu mišljenju bespravno pripojio Bosni još ban Stepan II. Prema tome ako je Tvrtkova majka doista bila na ugarskom dvoru i ako su o čemu raspravljali, *predmet njihova razgovora nije mogao biti bosanski banat*, nego nedavno pripojene zemlje tom banatu. Nema sumnje, naime, da se Ludovik s dovoljno vještine bori za prava ugarskih kraljeva, što znači za one zemlje koje su nekad bile sastavni dio hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Ludovik, bez sumnje, traži natrag *Livno, Duvno i Glamoč* na koje Stepan II nije imao pravo. Bilo je, po svoj prilici, i riječi o *Rami*.

Ali, ni Tvrtko se tako lako ne predaje. On odmah, početkom 1355. g., također putuje »u Ugre«, naime u *Đakovo* da se posavjetuje s *bosanskim biskupom Pelegrinom* i članovima *bosanskog kaptola*. »Savjetovanje« je tako uspješno i srdačno da Tvrtko prihvaća Pelegrina za svoga *kuma*. Pred *đakovačkom katedralom* Tvrtko izdaje namiru *dubrovačkim trgovcima* u prisustvu, među ostalim, Pelegrina »*spiritualis patris nostrī*«. Štoviše, biskup i kaptol pečate svojim pečatima izdani »*list*«, dok se Tvrtko služi samo svojim prstenom, jer nema pečata.²⁷²⁾

Pošto se tako osigurao u *Đakovu*, Tvrtko se vraća u svoju zemlju i prema jednom *trogirskom izvještaju* doznajemo da odlazi sa svojom voj-

Stjepan čelnik, Dragiša sin kneza Stipka, Tišen Vitanov, Zerkije, Ostoja, Rogata i Stipan Gojslavić).

²⁷⁰⁾ CD XIII, str. 194.

²⁷¹⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 10.

²⁷²⁾ CD XIII, str. 269—270. Uz Tvrtka su tada Vukoslav Nahojević, knez Maštanj Bubonić, Stepoje Hrvatinić i Stepaša Stjepana Družića, »*mostri nobiles*«.

skom upravo u one zemlje u kojima mu ugarski kralj osporava vlast. Trogirski knez piše duždu: Banus vero bosinensis habuit castra, que fuerunt olim comitis Gregorii, olim voyvode ac etiam habuit olim domine Chatarine, quod tenebatur per Novchum Ciprianich. Et hoc fuit per concordium«. ²⁷³⁾

Dok V. Klaić nije mnogo razbijao glavu s tim tko je vojvoda Grgur, S. Ćirković pogrešno misli da je riječ o »pokojnom Grguru Šubiću«. ²⁷⁴⁾ Međutim, ni jedan Bribirac nije bio vojvoda, jer te časti nose njihovi dostojanstvenici. Među velikašima koji su pratili još bana Stepana II nije bilo mnogo ni vojvoda, ni velikih vojvoda. Jedan između njih koji se 1332. g. spušta s banom u Dubrovnik jest *veliki vojvoda Vladislav Galešić*. ²⁷⁵⁾ Njegov je sin Grgur. *Upravo taj Grgur postaje prije studenog 1356. g. Ludovikov vazal!* U izdanoj ispravi o Grgurovom stupanju u Ludovikovu službu kralj daje na znanje da se »nobilis vir Gregorius filius Gales de Hleuna, dilectus nobis et fidelis... submisit et subiecit«. Grgur je predao kralju »castrum suum Byztricha vocatum in Hleuna habitum« sa svim pripadnostima. Kralj mu za uzvrat daje Čavu »u našem slavonском kraljevstvu«. ²⁷⁶⁾

Prema tome, Tvrtko odlazi s vojskom u Hlijevno ili Livno da preuzme Grgurove utvrde. Uredivši pitanje hlivanjskih utvrda, Tvrtko odlazi k majci i svojoj vojsci u Duvno i ondje pregovara s knezom *Ivanišem Nelipčićem*. Možda je bilo govora o cetinskom, kliškom ili humskom kneštvu, jer je Ivaniš tada držao kliško kneštvo. ²⁷⁷⁾ Kako Ludovik nije 1345. g. vratio Ivanišu, premda je obećao, cetinsko kneštvo — kasnije ga je nagradio županijom Vrbasom i Sanom — nije isključeno da Ivaniš već tada drži i »humsku zemlju« koju vraća Ludoviku tek 1372. g. ²⁷⁸⁾

Uostalom, u tom kraju u kojem se Tvrtko 1355. g. kreće naći će se još jedan »izdajnik« bosanskog bana, pa nije isključeno da je i to Tvrtka potaklo da se uputi s vojskom u Duvno. Naime, u početku 1357. g. ²⁷⁹⁾ obećaje Ludovik nagradu ne samo Hrvatimovim unucima Grguru i Vladislavu nego i *Grguru Stipaniću iz Glamoča!* Nagrada je ne samo potvrda posjeda i povlastica nego i »vječno« oslobođenje »a potestate et iurisdictione bani Boznensis«. Čini se, prema tome, da se Tvrtko 1355. g. opire predaji Grgurove Bistrice (i Livna), Stipanićeva Glamoča i možda Humske zemlje.

Ipak Tvrtkov položaj počinju ugrožavati *Hrvatinići*. Ludovik je znao obećanjima privući Hrvatimove unuke *Grgura* i *Vladislava*. Pokažu li vjernost prema kralju i ugarskoj kruni, sačuvat će sve svoje posjede i slobode, a on će ih osloboditi od sudske vlasti bosanskog bana. Dakako, kad mu predaju *utvrdu Greben* »in confinibus regni Bozne«. ²⁸⁰⁾ Zamjena

²⁷³⁾ Listine III, str. 271.

²⁷⁴⁾ N. dj., str. 123.

²⁷⁵⁾ E. Fermentžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, MSHSM XXIII, 1892, str. 22—23.

²⁷⁶⁾ CD XII, str. 376.

²⁷⁷⁾ CD XII, str. 658.

²⁷⁸⁾ CD XIV, str. 440.

²⁷⁹⁾ CD XII, str. 396.

²⁸⁰⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 41.

Grevena za Ludovikovu utvrdu Dobrukuću u Slavoniji je doista provedena, jer Grgur Pavlović drži spomenuti kastrum još 1376.²⁸¹⁾

Vjerojatno je Tvrtkovo opiranje Ludoviku da preda sporne zemlje i posjede dovelo 1357. g. do otvorenog sukoba među njima. Pojediniosti o njihovoj *nagodbi* — bekšinski arhidakon piše o *miru* (pacem initam) — nisu sasvim točno poznate. Spomenuti pisac tvrdi da je Tvrtko za predani Hum dobio potvrdu bosanskog i usorskog banata. Tvrtko je bio dužan izbaciti iz svoje zemlje heretike, poći s Ludovikom u rat kad to od njega zatraži i boraviti — on ili njegov brat — na kraljevu dvoru.²⁸²⁾

Ako su ovi uvjeti točno zabilježeni, onda je Ludovik u svom mladenačkom žaru zaista išao predaleko u postavljanju zahtjeva. Takav kraljev postupak podsjeća na njegova obećanja dana Zadranima u oči borbe s Mlečanima kad se zaklinjao da će radije poginuti nego ostaviti vjerne građane, a ipak je grad najzad ostavio Veneciji. Možda se i sada naivno nadao da će u Tvrtku i Vuku naići na vjerne vazale samo zato što im je obećao usorski banat! No, Tvrtko mu je uzvratilo istom mjerom. Pristao je na sve postavljene uvjete, očito znajući unaprijed da ih se neće pridržavati. Uostalom, službeno nam i nije ništa poznato o tim pregovorima. Poznate su jedino posljedice: Tvrtko ide otad sve do otvorenog rata s Ludovikom svojim putem i ne pada mu na pamet da se pridruži Ludoviku — *kako bi morao kao vazal!* — ni tada kad je u rat protiv Mlečana ustala čitava Dalmacija. Čini se, prema tome, da je Ludovik 1357. g. postigao bar to da mu bosanski vladar ne radi iza leđa u Dalmaciji kako je to činio njegov stric 1345—1346. g. Ludovik će bosanskog bana u ugovoru s Dubrovnikom nazvati svojim vazalom (fidele nostro), ali ga uzalud tražimo bilo gdje u njegovoj pratnji.²⁸³⁾ I Dubrovčani će pisati Tvrtku da im je zajednički »gospodin« zapovjedio da ih brani od Vojislava²⁸⁴⁾, ali kad su se sami nagodili s njim, više se ne usude banu pisati da treba da sluša Ludovika.

Međutim, Tvrtkov se položaj postepeno pogoršava. Ludovik je stekao ne samo Dalmaciju, on šalje svoju majku u Hrvatsku i Dalmaciju da ustanovi koja su kraljevska prava. Pri uspostavi kraljevske vlasti pomažu mu plemići koje je ranije nobilitirao. I u donjoslavonskim županijama se sve više osjeća ruka Anžuvinca i njegovih činovnika. Županije *Vrbas*, *Glaž* i *Sanu* drže kraljevi ljudi. U Sani koja je nekad pripadala oligarhima organizirano je niže plemstvo koje zajedno sa županom — koji je ujedno kaštelan *Kozare* i *Grevena* — samo rješava svoje probleme.²⁸⁵⁾

Ludoviku polazi najzad za rukom na prilično nepošten način izmamiti od trećeg Hrvatina unuka, *kneza Vlatka Vukoslavića utvrdu Ključ!* Ponavlja se, prema tome, pritisak na Donje Krajeve kojem se Hrvatinići ne mogu oduprijeti.

281) CD XIII, str. 53; XIV, str. 151 i XV, str. 194.

282) N. Klaić, n. dj., str. 145.

283) CD XII, str. 482.

284) CD XII, str. 603.

285) CD XIII, str. 490.

Čini se, međutim, da su Kotromanići djelomično bili sami krivi da se već Vlatkov otac Vukoslav osjećao zapostavljen. Prve Stepanove potvrđnice bile su, kako je već rečeno, izdane upravo Vukoslavu za Banicu i Vrbanju. Kako on dobiva sa župama i dva grada — Ključ i Kotor — iz teksta bi se potvrđnice moralo pretpostavljati da je Vukoslav zaista dobio obje župe i pravo da njegova braća i nećaci u njim ne diraju. No, Vukoslav stvarno nije uživao vlast u obje župe. To se razabire iz potvrđnica izdanih njegovim sinovima. Kako Vukoslav ima tri sina, nije bilo svejedno kako će podijeliti očevu baštinu. Dva su mlađa brata prestigla najstarijeg — Vlatka i obratila se Stepanu II 1331. g.²⁸⁶⁾ Ban je dao istražiti među plemenitim ljudima i oni su potvrdili da su Banice »plemenito kneza Vuka Vukoslavića i njegova brata kneza Pavla«. Treći brat Vlatko nije u diobi ove baštine uopće spomenut. Tek pošto se promijenio ban u Bosni, Vlatko traži od Tvrtka i njegovih »suvladara« potvrdu baštine i tada doznajemo da on u Banici ima samo utvrdu Ključ i šest sela, u Zemljaniku samo dva sela, a u Vrbanji dva Latičića i tri sela. U nizu »osiguranja« koje Vlatko dobiva, najmlađe je iz 1357. g. koje mu Tvrtko daje nakon »izdaje« njegovih bratića Grgura i Ladislava, Pavlovih sinova. Tvrtko tada uvjerava Vlatka i njegova sina Vukoslava da im se ništa zbog te nevjere neće dogoditi.²⁸⁷⁾

Čini se da Hrvatinići ipak nisu odviše vjerovali Tvrtku i odlučili su promijeniti »gospodina« i pristati uz Ludovika. Pojednosto o pregovorima između kralja i Vukoslavovih sinova nisu poznate, ali je poznat njihov završetak: najstariji i najmlađi brat — Vlatko i Pavao — pristaju uz Anžuvinca. Pavao se kasnije (1367. g.)²⁸⁸⁾ ipak vraća Tvrtku, a Vlatko je povjerovavši Ludoviku, ostao i bez Ključa, kojega je predao kralju, i bez obećanog Bršljanovca. Vlatka su najprije slavonski plemići primili vrlo neprijateljski²⁸⁹⁾, a kad su zatim članovi zagrebačkog kaptola trebali po kraljevskoj zapovijedi uvesti kneza u posjed utvrde i imanja, ustali su svi susjedi i onemogućili statuciju.²⁹⁰⁾ Unatoč tome, Ludovik izdaje iduće godine ispravu o »izmjeni« koja je za njegova shvaćanja vrlo karakteristična. Kralj, doduše, priznaje da mu je Vlatko »tempore nimium placito et opportuno« predao Ključ i na taj način iskazao »*homagium sumpme fidelitatis nostre maiestati et sacre nostre corone*«, te će zato biti nagrađen, »*licet dictum castrum Cluch nostrum fuerit et fit regium proprium*«!²⁹¹⁾ A ta je isprava izdana nakon kraljeva poraza pod Sokolom!

Imamo li u vidu ovaj, ne baš ljubezan odnos Ludovika prema Hrvatinićima, lakše ćemo razumjeti zašto kralj bez poteškoća 1363. g. napreduje sa svojom vojskom do Sokola u Plivi: sanska županija s Grebenom je već odavna u njegovim rukama, a Pavao i Vlatko su mu omogućili da bez zaustavljanja ide njihovom Banicom i Zemljanikom. Ali, Sokol brani

²⁸⁶⁾ Istraživanja o postanku, str. 8.

²⁸⁷⁾ N. dj., str. 11.

²⁸⁸⁾ N. dj., str. 12.

²⁸⁹⁾ N. dj., str. 41.

²⁹⁰⁾ CD XIII, str. 296, 299—300.

²⁹¹⁾ CD XIII, str. 364.

1363. g. Hrvatiniov sin Vukac — stric Vlatka i Pavla — koji ostaje »u vjeri« bana Tvrtka i zato ga on 1366. g. nagrađuje obranjenim gradom.²⁹²⁾

Upravo u spomenutoj *Tvrtkovoju darovnici Sokola i Plive Vukcu Hrvatiniću* ban priznaje da mu je »verni sluga« učinio »vernu službu u ono vreme kada se podviže na ime ugrski kralj u ime Ludovik«.

Nema sumnje, dakle, da se Ludovik »digao« na Tvrtka s namjerom da uzme tobožnja kraljevska prava »in regno Bosne«. Upravo situacija u kojoj Ludovik *prvi put* ističe da je »kraljevstvo Bosna« njegovo, jasno odaje osvajačku ćud Anžuvina. Premda su pod Sokolom on sam, a u Usori njegovi vojskovođe izgubili bitku, Ludovik će u tekstovima o novom pečatu (1363. i 1364. g.)²⁹³⁾ neprestano ponavljati da je Bosna njegova. Dva ratišta na kojima se 1363. g. ratuje nisu slučajno odabrana: kralj će vratiti pod svoju vlast staru hrvatsku županiju Plivu, a njegovi će vojskovođe pokoriti Usoru, koju Tvrtko nije zaslužio. Međutim, moguće je, kako ćemo kasnije pokazati, da ugarska vojska ide u Usoru zato da ondje podigne na bansku stolicu Tvrtkova brata Vuka. No, s kakvim god namjerama dolazio Ludovik i njegovi dostojanstvenici u Bosni, dogodilo im se ono što i ranije Arpadovićima: oni *nisu prodrli do Bosne!*

Pod zidinama Sokola Ludovik nije samo izgubio bitku. Ako se do tog vremena mogao nadati da će ga Tvrtko i Vuk slušati, sada se takve nade morao odreći. A i Tvrtko nije 1363. g. samo obranio banat. Ili tada, a možda i ranije, Tvrtko *uklanja svog brata Vuka s banstva*, te sam ostaje jedini ban. Zato u »privilegiju o mletačkom građanstvu«²⁹⁴⁾, koji je *izdan njegovoj majci i njegovu bratu Vuku*, Tvrtko nosi naslov »*totius Bossine banus*«, a njegov spomenuti brat je samo — *knez* (comes)! I premda se na početku privilegija čita da se građanstvo daje Tvrtku, njegovu bratu i majci, u *samom je tekstu Tvrtko izostavljen*. Građansko pravo neka uživaju »*gospodin Vuk i Jelena*« (prefati domini Wolf et Helena cum dictis eorum hereditibus in Veneciis et extra perpetuo gaudent et utantur)! Čini se da su majka i sin tada u Veneciji i da polažu zakletvu u ruke Marka Bonzi, »*eorum fidelem familiarem*«.

Spomenuti privilegij svjedoči tako o napetu odnosu na Tvrtkovu dvoru nakon pobjede nad Ludovikovim vojskama. Tvrtko oduzima bratu banstvo i sam se proglašava »*banom čitave Bosne*«. Stoga nas ne iznenađuje da je Vuk zajedno s majkom potražio pomoć u Veneciji upotrijebivši, razumije se, bratovo ime i ugled. Zbog takvih odnosa nije neopravdano, kako smo ranije već kazali, staviti upravo u ovo vrijeme *svađu među braćom* o kojoj je riječ u *Tvrtkovoju darovnici Stjepanu i Vuku Rajkoviću*.²⁹⁵⁾ Tvrtko u njoj priznaje: »*kada se behmo svadili, tada nas Stipan Rajković umiri i da nam naš grad Bobovac, a neda ga datti Ugrom*«.

²⁹²⁾ Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, MHJSM VI, 1896, str. 83.

²⁹³⁾ Naime, pečati su za bosanske vojne bili izgubljeni, pa je kralj nakon 1363. g. priznavao vrijednost samo onima svojim i očevim ispravama koje su vlasnici donijeli kraljevskom kancelaru na ovjerovljenje s novim pečatom.

²⁹⁴⁾ *Listine IV*, str. 74.

²⁹⁵⁾ J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 249—259.

Isprava je, doduše, izdana nakon pomirenja braće, ali sukob je, dakako, stariji. Očito se braća svade i oko *Bobovca*, koji je zbog te svađe mogao doći, kako Tvrtko priznaje, u ruke »Ugra«. Nije isključeno da Ugre poziva sam Vuk zbog toga što mu Tvrtko i prije 1363. g. osporava pravo na banstvo. Ako je ta pretpostavka točna, onda smo dobili odgovor i na pitanje zašto Ludovik dijeli svoju vojsku na dvoje: ostrogonski nadbiskup Nikola i palatin Nikola Kont idu, vrlo vjerojatno, ususret *Vuku u Usoru* zato da *mu pomognu domoći se vlasti u usorskoj banovini!* Rajkovići, koji su najprije pristali uz Vuka, mijenjaju odluku kad im se približila ugarska vojska i radije predaju Bobovac Tvrtku nego Ugrima. Budući da Ugri doživljavaju poraz, Vuk ostaje i dalje bez banovine i iduće godine traži pomoć u Veneciji. A Mletačka Republika je odviše oprezna da bi otvoreno radila u korist Vuka, a protiv Tvrtka i zato, po svoj prilici, tajni pregovori o pomoći dobivaju besprijekornu javnu formu: Vuk postaje upravo zbog zasluga svoga brata »bana čitave Bosne« — »civis Venetus«!

Ipak je Vuk na kraju istjerao i Tvrtka i majku. Sam Tvrtko priznaje duždu da su ga velikaši sramotno i potpuno (totaliter) izbacili iz zemlje. No, Ludovik ga je, budući da je bio pravedan i vjeran (iustitia nostra et fidelitate requirente) nekako vratio u njegovo kraljevstvo, ali ne u čitavo i zato ne može, kako dužd od njega zahtijeva, kazniti krivce. Tvrtko se zajedno s majkom potpisuje: *Tuerco, dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne ac domina Elena genitrix ipsius carissima, vestri amici intimi.*²⁹⁶⁾

Eto, dakle trenutka koji su ugarski kraljevi već dugo iščekivali — bosanski je ban napokon njihovom milošću zasjeo na bansku stolicu!

Otad, tj. od 1366. g., u ugarsko-bosanskim odnosima se postavlja samo jedno pitanje: koliko dugo će se Tvrtko prignute i ponizne glave obazirati na svoga spasioca? Koliko dugo i da li će uopće priznavati da je Ludovik njegov »gospodar«? Hoće li mu sada ustupiti one zemlje koje mu je 1357. g. obećao?

Na sva ta pitanja nalazimo vrlo jasan odgovor u Tvrtkovim »listovima« iz 1366. i 1367. g. To je, prije svega, Tvrtkova darovnica Vukcu Hrvatiniću izdana »pod Prozorom u Rame«.²⁹⁷⁾ Intitulacija Tvrtkova je zaista divna i pokazuje nam bana u sasvim novom svijetlu: *on nije više samo ban, on je i »gospodin«!* Tvrtko uzima, naime, ovu intitulaciju: »Jaz rab boži i svetoga Grgura, a zovom gospodin *ban Tvrtko*, sin gospodina Vladislava i sinovac velikoga i slavnoga gospodina bana Stepana, *milostiju božjom gospodin mnogim zemlam, Bosne i Soli i Usore i Dolnim kraem i Podriniju i hlmski gospodin«.*

Pozivajući se očito namjerno na bana Stepana, Tvrtko potpuno zaboravlja na »milost« ugarskog kralja, jer mu »gospodstvo« nije darovano od Ludovika, nego od boga. Stoga umjesto očekivanog vazalstva i pokornosti Ludovik dočekuje pravi politički uspon svoga štićenika koji ide tako daleko da se na kraju svoje duge i bogate titule naziva gospodinom i one

²⁹⁶⁾ *Listine*, IV, str. 84.

²⁹⁷⁾ Đ. Šurmin, n. dj., str. 83.

zemlje koju je davno morao predati njemu. Novi dodatak koji Tvrtko uzima k banskom naslovu nije slučajna. Jer sada su *on i Ludovik izjednačeni*. Naime, Ludovik je u svim zemljama, osim Ugarske, formalno rex, ali stvarno *dominus naturalis* i tako ga i u hrvatskim zemljama zovu. I kao što je pravna osnova ugarskog kralja upravo kraljevski naslov, tako je i Tvrtkov banat ona čast i vlast s kojom bosanski vladari idu u postepeno osvajanje »gospodstva« svih onih zemalja koje su kraće ili duže vrijeme bile vezane s Bosnom. Dakako, do Tvrtkove krunidbe za kralja.

I gotovo bismo mogli stvoriti zaključak da Tvrtko već 1366. g. potpuno zaboravlja »milost« Ludovika da 1367. g.²⁹⁸⁾ nema u potvrdi dubrovačkih povlastica jedna odredba u kojoj se Tvrtko ipak osvrće na ugarskog kralja. »Vera« koju zadaje svojoj »braći« i prijateljima dubrovačkoj vlasteli želeći da su »jedna kuća do veka« nije naravno za bosanske vladare ništa nova. To su svi dosadašnji bosanski banovi obećali. Ali, Tvrtko neće ni Dubrovnik, ni bratstvo s građanima napustiti »do veka nigdare« — uz jedan izuzetak: »otloživše što bi ne bilo na neveru gospodinu kralu ugrskom«! Takva se ograda o nevjeri neće pojaviti više ni u jednoj Tvrtkovoju ispravi, pa je i to jedan od dokaza kako je Tvrtko kao »gospodin svim zemljama« brzo zaboravio usluge ugarskog kralja. Uostalom, to je za prilike XIV st. normalno. Stoga je potpuno uzaludan napor Urbana V, koji Ludovika upozorava da je Tvrtko njegov »podložnik« (subditus tuus).²⁹⁹⁾ Ponovno je riječ o papinom laskanju ugarskom kralju koje se, dakako, papa ne usudi ponoviti kad se u istoj stvari obraća na samog Tvrtka.³⁰⁰⁾

Prema tome, Tvrtko je najprije 1366. g. s vjernim velikašima spriječio da ugarski kralj »regnum Bosne« osvoji i okiti s njim svoj naslov, a zatim je — koje li ironije! — upravo taj vladar pomogao da se digne do gospodstva u Bosni s njom povezanim zemljama. Videći Tvrtkove uspjehe, Ludovik se više ne miješa u bosanske poslove; iz Ludovikovih pregovora s knezom Ivanišem Nelipčićem doznajemo tek toliko da je kralj zahtijevao da mu knez vrati humsko kneštvo koje je držao od 1365. do 1372. g. Ludovik mu je nato vratio njegova porodična imanja, prije svega cetinsko kneštvo. Tvrtko, dakle, vrlo vješto iskorištava stvarnu nemoć svog »zaštitnika« i od 1366. g. počinje njegov uspon koji završava tek pred smrt kad svojim zemljama pripaja i Hrvatsku s Dalmacijom.

Prema tome, tristogodišnje nastojanje ugarskih vladara da Bosnu učine svojom zemljom svršava 1366. g. prividnim i vrlo kratkim uspjehom. Tvrtkova kratkotrajna zahvalnost i »vjera« ponovni je dokaz kako je nemoguće na toj krhkoj vezi, zasnovanoj prije svega na moralnim odlikama, izgrađivati čvrste političke odnose. Ako senior nema stvarne snage da vazala primora na održavanje vjernosti, vazal će brzo pokloniti svoju vjernost drugom senioru ili se potpuno osloboditi. Neki čvršći odnos između bosanskog i ugarskog vladara, odnos u kojem bi prvi služio drugome, bilo je nemoguće ostvariti i zato što je Bosna stoljećima bila i

²⁹⁸⁾ CD XIV, str. 40—41.

²⁹⁹⁾ CD XIV, str. 249.

³⁰⁰⁾ CD XIV, str. 249.

ostala ugarskom vladaru nedostižna zemlja. Ni jedan vladar, ni jedna »križarska vojska« nije doprla do nje. Ukoliko je i bilo pokušaja da se oružanom rukom pokori, takvi su pokušaji završavali na bosanskim granicama. Tako su Bosna i njezini vladari sve do kraja XIV st. sačuvali svoj samostalni, ni od koga ovisan politički položaj. Štoviše, *gospodstvo* im je u XIV st. omogućilo da se izjednače s ugarskim vladarima kojima u slučaju Bosne nije ni »sveta kruna« sv. Stjepana ništa pomogla.

ZUSAMMENFASSUNG

ZUR PROBLEMATIK DER GESCHICHTE DES BOSNISCHEN MITTELALTERS

Der Autor des Beitrages stellt sich die Aufgabe, fünf sehr wichtige Fragen zur Geschichte des bosnischen Mittelalters zu lösen: 1. Das Entstehen des bosnischen Staates; 2. Wann erhielten die Arpaden den Titel »reges Rame«? 3. Wird von der angeblichen ungarischen Vasallenherrschaft der Bane Borić und Kulin die Rede sein; 4. Wird man sich damit auseinandersetzen, ob Bosnien im 13. Jahrhundert wirklich ein »Ausläufer des ungarischen Staates« war und 5. die Frage der »Herrschaft« über und in Bosnien im 14. Jahrhundert.

1. Von dem Standpunkt ausgehend, daß die Slawen, die das Gebiet Bosniens und seiner Provinzen besiedelten weder zur kroatischen noch zur serbischen Volksgruppe gehörten, vertritt der Autor die Auffassung, daß der bosnische Staat, ähnlich wie auch in Kroatien, durch die Entwicklung der *Banate* entstand. Das bosnische Banat war jener Kern, um den sich später die anderen bosnischen Länder sammelten.

2. Auf die Frage, wann den Arpaden der Titel *reges Rame* verliehen wurde, geht der Autor erst ein, nachdem er den Wert aller aus dem 12. Jahrhundert stammenden Urkunden bewertet hat, in denen dieser Titel vorkommt. Da es sich um Fälschungen der Kirche von Split handelt, kommt der Autor zur Schlußfolgerung, daß die Arpaden bis zum Tode des Kaisers Manojlo Komnen, genauer, bis zur Thronbesteigung des Arpaden Bela III diesen Titel nicht trugen. Bela III. wurde dieser Titel schon zur Zeit seines Aufenthalts am Hofe von Konstantinopel verliehen. Während der Kaiser selbst in seinen ohnehin schon ausführlichen Titel auch den bosnischen aufnahm, gestattete er Bela den Titel *rex Rame* zu führen. Bela kehrt mit diesem Titel nach Ungarn zurück, und in den folgenden Jahrhunderten bleibt *rex Rame* Bestandteil der Amts- und Rangbezeichnung ungarischer Herrscher.

3. Die Quellenangaben über Borić erneut einer Kritik unterwerfend, stellt der Autor fest, daß Borić, als ungarischer Verbündeter von den Kriegen gegen Byzanz her, an dem ungarischen Hof Zuflucht suchte, wo er auch blieb. König Stjepan III. schickte sein Heer, das zwar gegen den byzantinischen —

von Kaiser Manojlo Komnen eingesetzt — Woiwode (dux) erfolgreich gekämpft hatte, nach Bosnien, dennoch kehrte Borić nicht ins Land zurück. Seine Nachkommen werden in dem Verwaltungsbezirk (županija) Požega erwähnt, wo sie sich zu einer besonderen Adelsgemeinde (generatio) vereint haben.

Mit Hilfe einer erneuten Quellenanalyse wendet sich der Autor gegen die Auffassung, Kulin sei ein Vasall des ungarischen Königs gewesen. Im Gegenteil, Kulin und sein Sohn sind die *domini Bosniens*.

4. Auch auf die Frage, ob Bosnien im 13. Jahrhundert ungarisches Vasallenland gewesen sei, antwortet der Autor negativ. Denn die Quellen — es handelt sich um päpstliche Briefe — bezeugen, daß sich *Ninoslav* rechtzeitig mit Papst Gregor IX. verbunden hatte, der ihn daher auch schützte. Auf diese Weise schlug der Ban dem ungarischen Herrscher die Waffen aus der Hand, sodaß aus dem beabsichtigten Kreuzzug zur Zeit Andreas II. und des Herzogs Koloman nichts wurde. Ja sogar nicht einmal der bosnische Bischof, der damals in Ungarn weilte, ging nach Bosnien. Im Gegenteil, das *Bosnien* des *Ninoslav* und des *Prijezda* und die *Usora* des Fürsten *Sibislav* sind in Rom ab 1233 als *rechtgläubig* und *katholicsh* »registriert«. Die Kirchenpolitik *Belas IV.* und Papst *Gregors IX.* erlitt auch in Bosnien eine völlige Niederlage. *Ninoslav* schließt die Grenzen seines Landes, läßt auch den bosnischen Bischof nicht ein und wird für den Papst erneut zum Häretiker. Als jedoch *Innozenz IV.* das bosnische Bistum dem Erzbischof von *Kalocsa* unterstellt, schickt *Ninoslav* Urkunden über die Reinheit seines Glaubens nach Rom. Von da ab bis zu seinem Lebensende behält er die Stellung, die er im Jahre 1233, als wir ihn als bosnischen Herrscher kennenlernten, gewann. Die angebliche Schenkungsurkunde aus dem Jahre 1244 ist kein Gegenbeweis zur obengenannten Behauptung, da sie nicht glaubwürdig ist. *Ban Prijezda* hat dieselbe Stellung wie sie auch *Ninoslav* hatte.

5. Die »Oberhoheit« oder das Dominat über das Bosnien des Statthalters (Ban) *Pavle* bzw. der Fürsten von *Bribir* beginnt nach Meinung des Autors erst nach der Ermordung von *Pavles* Bruder *Mladin*, also nach 1304. Nachdem er seinem Sohn *Mladin* das bosnische Banat gegeben hatte, nahm sich *Ban Pavao* den Titel »*tocius Bosne dominus*«. Zu dieser Stellung hat ihm ohne Zweifel auch *Hrvatín*, der Fürst von *Donji Krajevi Bosniens* verholphen. Er, scheint es, war auch der einzige bosnische Magnat, der die Macht *Pavles* anerkannte. Die Bemühungen der Fürsten von *Bribir*, die wirkliche Macht zugewinnen, zerbrechen an Widerstand der einheimischen banater Familie. Nach 1322, d. h. nach der Niederlage des *Ban Mladin II.*, ernennt sich *Ban Stepan II.* zum *Herrscher* nicht nur über Bosnien, sondern auch über alle Länder, die damals mit ihm zu einer politischen Einheit verbunden waren. Diese unabhängige Stellung behält *Stepan II.* nicht nur während der Herrschaft *Karls I.*, sondern auch während der seines Nachfolgers *Ludwig I.* Als *Ban Tvrtko* den Thron besteigt, bemüht er sich zuerst um Verbindung mit dem bosnischen Bischof *Pelegrin*, nimmt dann die Orte *Livno*, *Duvno* und *Glamoč*, also jene Gebiete, für die ihm der ungarische König den Herrschaftsanspruch nicht anerkannte. *Tvrtkos* Stellung jedoch bedrohen die *Hrvatinić*, die der ungarische König mit Versprechungen auf seine Seite zu ziehen wußte. Im

Jahre 1357 scheint es endlich zwischen ihnen zu einem Vergleich zu kommen: für die Übergabe von Hum wird Tvrtko mit dem bosnischen und dem usorischen Banat belohnt. Wahrscheinlich hat ihn Ludvig aber auch dazu verpflichtet, sich seinen, Ludvigs, Heereszügen anzuschließen. Und obgleich zu dieser Zeit Ludvig Tvrtko seinen Vassallen nennt, kümmert sich dieser nicht groß darum. Im Jahre 1363 versuchte der ungarische König mit Waffengewalt sein angebliches Recht »in regno Bosne« zu verwirklichen, erlebt aber einen Mißerfolg. Da Tvrtko seinem Bruder Vuk die Banehre genommen und sich selbst zum *Ban über das ganze Bosnien* ernannt hatte, ist es nicht auszuschließen, daß der erwähnte Feldzug Ludvigs einen Versuch darstellt, dem gestürzten Vuk zu helfen. Schließlich hat Vuk dennoch Tvrtko und seine Mutter aus Bosnien vertrieben, worauf Tvrtko mit Ludvigs Hilfe ins Land zurückkehrt. Und das ist der Augenblick, auf den die ungarischen Könige lange gewartet haben: endlich ein bosnischer Ban ihrer Gnaden. Doch Tvrtko vergißt sehr schnell die »Gnade« und noch im selben Jahr, 1366, gibt er sich zu der Ehrenbezeichnung *Ban* auch den Titel *Herr* (dominus). Diese »Herrschaft« ist ihm nicht von Ludvig sondern von Gott geschenkt! Von da an beginnt sein unaufhaltsamer Aufstieg auf dem Gebiet der Politik.

Die dreihundertjährigen Bemühungen ungarischer Könige, Bosnien zu ihrem Land zu machen, enden demnach im Jahre 1366 mit scheinbaren und sehr kurzem Erfolg. So und deshalb haben die bosnischen Herrscher bis zum Ende des 14. Jahrhunderts ihre, von niemandem abhängige, politische Stellung gewahrt. Mehr noch, ihre »Herrschaft« ermöglichte es ihnen im 14. Jahrhundert sich den ungarischen Herrschern gleichzustellen.